

Віктор Атаманенко (Острозьк)

ВОЛИНСЬКІ МАЄТНОСТІ ОСТРОЗЬКИХ: СКЛАД ТА СТРУКТУРА

Маєтності князів Острозьких були розташовані у різних регіонах Речі Посполитої, а то й за її межами. Але ядро їх володінь склали маєтки, які знаходилися на території Волині. Тут вони склали практично нерозчленований маєтностями інших шляхетських родин масив, зосереджений переважно на території центральної та південно-східної частини регіону. Переважна їх більшість була набута кн. К.І. Острозьким. Набутки ж кн. В.-К. Острозького стосувалися, якщо не брати до уваги в підсумку успішного повернення у володіння родини маєтків брата Іллі, виключно південно-східної Волині. Впорядкування значної частини волинських маєтків, зважаючи на це, а також на спустошливі татарські напади, займало в діяльності кн. В.-К. Острозького та його синів винятково важливе місце. Одним із його засобів, який був пов'язаний із забезпеченням і інших завдань, була передача частини маєтків у держання/посесію шляхті.

Дрібна і середня власність в структурі землеволодіння Волині навряд чи була визначальною з точки зору її співвідношення з крупними латифундіями. Вона не могла створити противаги у виробництві сільськогосподарської продукції, зосереджувати, що було особливо важливим за постійних селянських втеч, значні людські ресурси, концентрувати суттєві матеріальні та фінансові ресурси, та, відповідно, в більшості випадків втілитись у певні політичні переваги, які, в свою чергу, несли нові матеріальні здобутки. Але ця, справедлива значною мірою і усталена в історіографії, думка про суцільне переважання магнатерії в усіх сферах суспільного, в тому числі й господарського, життя Волині вимагає певного уточнення. По-перше, питома вага шляхти обов'язково повинна бути збільшена за рахунок клієнтів, які володіли маєтками в структурі латифундій. Незважаючи на той чи інший рівень залежності від патрона, вони часто були самостійними не тільки сто-

совно господарської ініціативи, але іноді й відносно колективної його зміни [43, 88-89], з втратою, правда, маєтностей у володіннях патрона або могли змінювати патрона (“неконфліктне перетікання”) в силу можливого існування певних “солідарних стратегій” в регіоні різних представників еліти [27, 78]. По-друге, вся конкретна діяльність по веденню господарства в латифундіях лягала на шляхтичів – урядників чи посесорів. Відтак, не може викликати заперечень та обставина, що шляхта відіграла важливу роль у розвитку домінуючого на Волині крупного землеволодіння. Не винятком були й володіння найбільших волинських землевласників кн. Острозьких.

Структура шляхетських маєтностей Волині, в тому числі, таких складних господарсько-адміністративних комплексів, як магнатські латифундії, в історіографії практично не розглядалася. Дослідники звертали увагу хіба на близьку до даної проблеми організацію виробництва в крупному волинському землеволодінні переважно XVIII ст. [6; 22] та визначення співвідношення між різними за розмірами групами шляхетського землеволодіння загалом для окремих регіонів України [34, 79-99; 35, 257-265; 36, 108-109; 49, 25-51]. На прикладі південної Волині XVIII ст. О.І. Баранович навіть висунув положення про посесорську колонізацію та загосподарення зруйнованих та спустошених територій [9, 64]. На прикладі окремих латифундій, зокрема, Острозької волості, структура маєтності представлена як її склад та показано стан на середину XVI та в першій половині XVII ст. [3, 137-144; 2, 111; 18, 117-119; 28, 108-109] лише дотично до інших проблем. Таким чином, різні сторони вивчення історико-типологічної проблематики залишаються без спеціального розгляду, який повинен спиратися на розширення кола джерел та методичного вдосконалення їх аналізу. Завданням даної статті є не тільки розгляд організації волинських латифундій, але також – короткий показ можливостей застосування новітніх технологій для обробки джерельної інформації та її використання після проведення таких операцій.

Магнатські латифундії були значними за розмірами господарськими комплексами і вимагали спеціальної організації. З самого початку творення всередині них існували маєтки, які управлялися безпосередньо адміністрацією власника, або передавалися в держання слугам-клієнтам чи надавалися як фундації для церков та монастирів. В межах кожної латифундії посесорські маєтності могли відрізнитися, в першу чергу, своїм правовим статусом.

Так, щоразу при зміні власника латифундії (поділ, успадкування та ін.) одночасно чи напередодні введення його у володіння відбувалася перевірка (ревізія) майнових прав посесорів, хоча ця норма не завжди фіксувалася у відповідних документах. Включеність посесорських маєтків до складу латифундій часто утруднює визначення їх питомої ваги, оскільки при сплаті державних податків посесори-клієнти вказувалися не завжди і не в усій повноті, а церковні маєтності в складі латифундій виділялися лише спорадично і здебільшого відносно надань католицькій церкві та володінь, підпорядкованих православним ієрархам [8, 30-33, 76-77, 90; 51, 4, 79, 92]. Навіть внутрішньогосподарська документація не завжди фіксує маєтки, які були вилучені з-під безпосереднього контролю адміністрації латифундій.

Посесорські маєтності не могли бути повністю вбезпечено від втручання власника латифундії. Так, наприклад, після передачі В.К. Острозьким маєтків братовій у 1542 р. був змінений власник старостинських маєтків [20, арк. 2зв.-3; 26, л. 39]; згадуються попередні посесори й у інвентарі волинських маєтків (спадку по О. Острозькому) 1620 р. [11, 197, 199] Подібні зміни фіксує в рідкісних випадках і податкова документація [51; 8]. Нові надання маєтків (або їх позбавлення могли вносити зміни в господарську структуру латифундій, особливо, коли йшлося про надання кількох сіл одній особі, що створювало складний господарський комплекс [32, арк. 1284-1284зв.] в межах складнішого комплексу (ключа в волості-латифундії). Перехід маєтку до посесора не означав повної відсутності не лише адміністративного як у попередніх випадках, а й прямого господарського втручання замкової адміністрації, що видно на прикладі відбуття окремих повинностей селянами Дерманського монастиря на її користь в 1571 р. [19, 167-168; 48, 198-202] чи платежів на користь власника з посесорських маєтків Заславської волості [42, 1-5].

На всьому масиві маєтків Волині визначення питомої ваги різних груп маєтків можна здійснити на основі податкової документації. Вона, окрім територіальної широти та відносної повноти охоплення, характеризується ще рядом позитивних рис [8, 9; 46, 575-593; 52, 13-15], з яких варто відзначити так би мовити "одномоментність фіскального обстеження", наскільки б цей термін не викликав застережень стосовно часу, про який йдеться, та особливостей податкової системи Речі Посполитої. В той же час, для них характерні і певні недоліки [8, 6-7, 9, 16; 47, 185-189], до яких в

першу чергу можна віднести інформативні лакуни та спотворення, повторюваність свідчень на основі попередніх документів, до того ж закріплену законодавчо [50, 270, 296, 424]. Треба мати на увазі й обмежені можливості використання для дослідження ходу та динаміки явищ та процесів соціально-економічної історії, пов'язані також із станом збереження податкових документів, які можна вважати хронологічно репрезентативними для кінця 70–80-х рр. XVI та зламу 20–30-х рр. XVII ст. Та навіть стосовно цих двох часових точок розгляд динаміки містить труднощі через відмінні системи оподаткування, представлені, перш за все, поборовими та подимними реєстрами, подолання яких може бути лише методичним. Більшу вагу для розв'язання проблеми мають переважно описово-статистичні документи приватновласницьких володінь, але в територіальному відношенні вони не є репрезентативними. До того ж, тільки в окремих випадках вони дають можливість розгляду динаміки.

*Таблиця 1.
Характеристики господарств
в складі латифундій Волині (1677 р.)*

Волость	сіл	боври	вологи	повні дими	Половинники	убогі	три чвертники	чвертники	городники	підсудки	коморники	рибитви	ремісники
Острог замкові	15	1,1			10,54			7,85	8,87	0,27		0,53	
Острог посесорські	13				4,54	0,31		3,85	5,38				
Степань замкові	27				5,15			5,81	4,56	0,11			0,07
Степань посесорські	12				4,17	0,5		3,92	5,33				
Дорогобуж замкові	11	0,18			3,82			3,1		0,63			0,55
Дорогобуж посесорські	2				4			2					
Корець замкові	9			1,11	21,89				6,56				

Корець посесорські	13		5,69				3,54			
Олика замкові	22	8,96	1,5	4,64	0,045	0,27	2,64	0,09	0,45	
Олика посесорські	8		8,36	3,75			3			

Податкова документація має з точки зору розв’язання проблеми суттєвий недолік. Йдеться про повноту фіксації в ній посесорської належності того чи іншого населеного пункту, з одного боку, та неясність категорії перебуваючого у держанні маєтку (орендне, заставне, ленне тощо), з іншого. Так поборові реєстри майже не містять подібних свідчень в силу самої системи сплати податку, коли всі крупні маєтності представлялися, як правило, урядниками в усій їх сукупності, незважаючи на те, чи були вони передані в держання чи підпорядковувалися безпосередньо доменальній адміністрації. Подимний реєстр в цьому відношенні набагато інформативніший, але тут необхідно в ряді випадків шукати уточнень у інших джерелах, що не завжди можливо. Йдеться про випадки, коли в латифундіях взагалі не згадуються посесорські маєтності як, наприклад, у волостях Дорогобузькій, Гошанській, Четвертенській, Новочетвертенській, Старозаславській, Новозаславській, Полонській, Остропільській, Ожиговецькій, Ямпільській, Грицівській, Маначинській, Андріївській, Ляховецькій, Козинській [8, 45, 51, 56, 93-96, 97-99, 100, 104-105] в той час, як інвентарі окремих з них свідчать про їх наявність [11, 296-322, 364-374]. З іншого боку, деякі латифундії представлені як повністю роздані посесорам (волості Рівненська, Жорнівська, Несухойзька, Вербовецька [8, 44-45, 79, 102]). Якщо в першому випадку скоріше можна говорити про невідповідність джерельної інформації дійсному стану речей, то в другому – про відповідну господарську політику на певний час; частково це ж може стосуватися і прикладів відсутності посесорського землеволодіння.

Зазначені неточності подимного реєстру можуть в окремих випадках коригуватися іншими групами описово-статистичних джерел. Такими під кутом зору цієї проблеми є інвентарні описи, в першу чергу, волинських маєтностей кн. Острозьких – волостей Степанської 1614 р., Старокостянтинівської, Красилівської, Шулжинської та Базалійської 1615 р. [21; 10, 17; 4, 21-34], окремих час-

тин та в цілому Острозької 1604, 1620 та 1621 рр.[40; 11, 140-266; 31, арк. 458зв.-477], Берездівської, Хлапотинської, Полонської, Остропільської, Лабунської [11, 205-391], Жорнівської, Рівненської, Козинської, Дорогобузької [44, 108-112v., 133-172, 174-194] 1620 р. Заславщина чи не найповніше та найрегулярніше з усіх волинських латифундій представлена описово-статистичними та господарськими джерелами для першої половини XVII ст. Вони не містять даних про співвідношення замкових та посесорських маєтностей в повному обсязі. Його можна тільки пробувати реконструювати, що не може не мати відповідних спотворень. Якою мірою ці документи відображають реальний стан речей і чи вони пов'язані з особливостями організації цієї однієї з найбільших латифундій Волині можна лише здогадуватися. Інвентарі Заславщини (Заславська, Новозаславська, Білогіродська, Краснокорецька волості та ряд окремих ключів – Шепетівський, Дяківський, Вербівський, Волківський, Судилківський, Минківський, Зубівський) склалися в 1610, 1612, 1613, 1617(?), 1622, 1631, 1635, 1636, 1637, 1642, 1643, 1644, 1647 рр. [42] Жоден з них, як і подимний тариф 1629 р., не вказує, як уже зазначалося, посесорських маєтків в межах волості чи її складових частин. Натомість господарська документація та актовий матеріал фіксує в її складі, по-перше, досить значні ініціативи слуг кн. Заславських у заснуванні нових поселень, в тому числі й міського типу та, по-друге, структурування їх родових володінь з прив'язкою до певних клієнтів – чи то посесорів, чи то урядників.

Так, наприклад, інвентар Новозаславської волості 1637 р. включає копії листів кн. Ю. Заславського своєму слугі А. Ташковському від 21 та 24 квітня 1633 р. на осадження міст Ташкова та Славутини з наданням магдебургського права та звільненням на 20 років [42, 52, 59], що дає підстави вважати їх (разом з навколишніми селами) посесорським володінням. Обліково-господарський за характером реєстр вибирання побору з тієї ж Новозаславської волості від 1631 р. побіжно, оскільки плату могли віддавати до замку і урядники, вказує на те, що більшість сіл перебували у посесорській власності [42, 1-5]. Подібні уточнення може внести господарська документація і стосовно Рівненської волості, всі поселення якої на 1629 р. перебували у володінні посесорів. Так, на кінець 20-х рр. XVII ст. всі волинські маєтності Замойських (успадковані від Острозьких) були здані в оренду [38, 77-78; 37, 7]. Правда, при цьому виділяються рівненські замкові фільварки, а відповідно і села, Золото-

лин, Тинне, Колодне, Новий Двір, Квасилів, Арестів, Бармаки та Житин, але наводяться умови угоди зі С. Олтажовським, які вказують, що з 1626 р. у нього в оренді терміном на 3 роки перебували маєтності рівненські, сатиївські, крупські та дорогобузькі [37, 5-6]. Відтак, можна говорити, що названі замковими села до їх здачі в оренду не входили до посесорської частини волості, а решта поселень волості якраз і складали останню. Села ж, стосовно яких посесором у тарифі подимного названий С. Олтажевський, слід вважати замковим комплексом, а решту – належачою слугам-клієнтам, один з яких – М. Богдашевський – згодом (очевидно, в 1649 р.) згадується як рівненський староста, що свідчить про завершення оренди замкових сіл принаймні у 40-х рр. XVII ст., а його родич С. Богдашевський – як один з ревізорів Рівненської волості [8, 44; 37, 7]. Прямо на посесорські – служебні та орендовані – маєтності Рівненської волості вказує інвентар 1620 р. Серед слуг-клієнтів в ньому згадується і М. Богдашевський [44, 161v.].

Описово-статистичні джерела, що містять свідчення про Острозьку волость, можна вважати репрезентативними і з точки зору її розмірів, тобто можливого розгляду її як вибірки стосовно всіх магнатських латифундії Волині. Так, на 1629 р. за кількістю сільських поселень (93) вона була другою після Заславщини (125), а за кількістю димів – найбільшою на території воєводства, маючи їх більше 6,5 тисяч і випереджаючи третю за цим показником Заславщину в 1,4 рази [8, 37-40, 93-96]. На території Острозької волості знаходилося близько 7 % всіх латифундіальних сіл Волині чи біля 11 % сільських поселень 21-ї волості з кількістю димів, що перевищувала 1000 і які за аналогією з надмагнатами [34, 81] можна називати надлатифундіями. Стосовно кількості димів дані виглядатимуть відповідно як 8,8 % та 13,6 %. Очевидно, що висновки, одержані навіть на такому значному з усіх точок зору матеріалі, неможливо поширювати на всю сукупність магнатських володінь. Особливу цінність вони мають для південно-східної та, меншою мірою, східної Волині, де Острожчина сполучалась із ще двома "латифундійними монстрами" – Заславщиною та Кореччиною.

Співвідношення замкових та боярських маєтків Острозької волості, як він відображений в найдавніших із збережених (1542 р.) джерел з описово-статистичним значенням, хоча вони й створювалися майже одночасно, дещо відрізняється. У одному випадку було змінено боярина-державцю, але тут йшлося про вже згаданий вище факт призначення нового намісника Острозької волості,

в другому – з'являється боярське село Білашів. Перший стосувався людей на Бельмажі та Хорнощі, яка попередньому наміснику, можливо, і не належала. При цьому разом із старим намісником Острозька волость втратила і два села, які він також держав. Можна припустити, що розташовані найближче до центра волості Бельмаж та Хорноща були наданнями на острозького старосту, його на той час своєрідним “ранговим володінням”. У складі-структурі Острозької волості на середину XVI ст. кількість замкових та “боярських” сіл була майже однаковою; решта – близько п'ятої частини – припадає на церковні села.

На час остаточного переходу Острозької волості до рук В.К. Острозького (1576 р.) загальна кількість поселень була дещо меншою від стану на 1542 р., але за ці три десятиріччя з'явилися нові поселення (12). Отже, можна говорити про зростання залюднення волості, а зафіксоване в джерелах зменшення числа сіл може бути пов'язане із спустошенням волості внаслідок татарських нападів. Загальний перелік спустошених сіл показує більшу захищеність замкових сіл, яких повністю знищено було приблизно втричі менше [33, арк. 598-602], що не в останню чергу досягалося також роздачею маєтків та наданням права засновувати нові поселення у найбільш загрожуваних та через це найменше загосподарених частинах Острожчини.

На початок XVII ст. структура Острозької волості помітно не змінилася. Підставою для обрахування кількості та питомої ваги церковних маєтностей служить часто використовуваний дослідниками дільчий акт 1603 р. [14, 113-137]. Він окремо виділяє духовні маєтки, оскільки вони мали перебувати під спільною юрисдикцією обох нащадків В.-К. Острозького у поділеній відтепер Острозькій волості. Отже, до числа церковних маєтків за дільчим актом 1603 р. входило 17 із 89 сіл волості [29, арк. 4зв.-5, 10зв.-11], тобто при абсолютному збільшенні майже в півтора рази їх питома вага залишалася тією самою, що й на середину XVI ст., і становила ті самі близько 20 %. Отже, зростання чисельності церковних маєтків протягом останньої чверті XVI ст. було пропорційним до збільшення загального числа сіл волості.

Даних про співвідношення замкових та шляхетських маєтків у акті 1603 р. немає. Стосовно частини, яка відійшла О. Острозькому, вони містяться у “Посесії (введенні у володіння) його милості пана воєводи волинського маєтність, яка йому з поділу дісталася”, внесеній до книг Луцького гродського уряду 20 липня 1603 р., тобто

через чотири місяці після юридичного оформлення поділу [30, арк. 735 зв.-738 зв.; 15, 71-75]. Тут питома вага замкових маєтків суттєво знизилася і становила 14%. Число шляхетських (посесорських) маєтностей зросло приблизно вдвічі, а їх питома вага збільшилася до 68%. Пояснюється така різка зміна в співвідношенні між кількістю замкових та шляхетських сіл, безсумнівно, потребами власників в дальшому збільшенні клієнтелі в зв'язку з ускладнення суспільних функцій волинської еліти в умовах безпосереднього її включення в польську політичну систему, а також, очевидно, необхідністю залюднення та загосподарення, в даному випадку, південної та, меншою мірою, східної частини Острозької волості. Останнє, можна вважати, було досягнуто, так як порівняно з серединою XVI ст. кількість сільських поселень тут зростає трохи більше як втричі. В часи В.-К. Острозького цей процес став незворотним завдяки успіхам в "урбанізації" малополіської частини Острожчини, яка проявилася в розростанні Острога за р. Вілія, де поступово формуються два міські осередки, які за кількістю мешканців згодом починають випереджати Старий Острог [8, 37]. Можна додати, що поряд з Острогом на лівому березі Вілії з'являється нове міське поселення – Межиріч, навколо якого формується сільський ключ [1, 71-83]. Не могли не впливати на збільшення числа посесорських володінь і зміни в господарській структурі Волині, головним проявом чого було утвердження якраз протягом другої половини XVI ст. фільварково-панщинної системи.

На жаль, стосовно частини Я. Острозького на час поділу даних не збереглося, що робить неможливим порівняння змін складу в різних з 1603 р. частинах Острозької волості та підтвердити зазначені вище наслідки господарської діяльності В.-К. Острозького. Ліквідувати цю інформаційну лакуну може допомогти поборовий реєстр Острозької волості 1604 р. [40]. Він стосувався території всієї волості, а не якоїсь з її частин. Можна говорити з високим ступенем вірогідності, що в основу опису 1604 р. лягли документи, що створювалися при підготовці та проведенні поділу володінь кн. В.-К. Острозького в 1603 р. Він фіксує посесорські маєтки. З іншого боку, реєстр 1604 р. не охоплює всієї сукупності сільських поселень Острозької волості, згаданих у дільчому акті 1603 р. та у вписі до гродських книг. Але він дає можливість вперше і навіть в деталях стосовно Острозької волості відтворити не просто співвідношення замкових та шляхетських маєтностей в цілому по волості та в окремих її частинах, але й дослідити відмінності в соціальній

структурі їх населення. Із зафіксованих у ньому 73 сіл замкових було 23, церковних – 11, шляхетських – 49 [40, к. 3-122]. Неповноту цих даних, принаймні відносно частини О. Острозького, можна підкоригувати за допомогою “Посесії...” 1603 р. [15, 71-75; 30, арк. 735зв.-738зв.], а стосовно всієї волості – на основі дільчого акту 1603 р. Відтак, у частині Я. Острозького знаходилося 13,5 замкових, 13 шляхетських та 12 церковних (в тому числі – 0,5 наданих острозькому костелу) сіл; у частині О. Острозького – 2 замкових, 52 шляхетських та 5 церковних маєтків. Як видно, в першій кількості поселень різних категорій була приблизно рівною, тобто можна вважати по третині на кожну, але при незначній перевазі кожної зі “світських” груп і найменшій чисельності духовних володінь.

За час самостійного господарювання Я. Острозького співвідношення між різними категоріями маєтностей суттєво не змінилося, за винятком хіба помітного зменшення володінь православної церкви. Вони на час його смерті (1620 р.) були представлені вдвічі меншою кількістю порівняно з початком XVII ст. (6,5 сіл) і тепер належали виключно монастирям – Дерманському та Чеснохрестському; виняток становив Лючин, здавна поділений між острозькими плебаном та п'ятницьким священником. Бельмаж, за винятком частини підданих, наданих францисканському кляштору, Завидів, Борщівка, Буща та Точивики було перетворено на замкові, а Певче та Попівці – на шляхетські. Це відбулося всупереч угоді про поділ Острожчини, яка передбачала спільну зверхність власників обох частин над церковними маєтностями та збереження маєтків за відповідними церковними інституціями при документальному підтвердженні прав [29, арк. 5, 11]. Кількість шляхетських та замкових була знову-таки приблизно однаковою – 18,5 та 15 відповідно. Тут не враховувався той факт, що у замковому Розважі було виділено шляхетські частини [31, 465 зв.]. Отже, майже дві третини сіл були посесорськими (майже половина загального числа поселень – світських власників), 37,5 % – замковими. У частині О. Острозького відбувалося подальше, хоча тепер і не значне, зростання питомої ваги посесорських володінь при незначному збільшенні і замкової частки. Інвентар 1620 р. зафіксував у ній 50 сіл, з яких 8 були замковими, 39 – шляхетськими та 3 – церковними [11, 140-203]. Таким чином, можна говорити про те, що процес залюднення та загосподарення тут в цілому завершився. Відтак, надання маєтків чи прав на їх заснування свою роль виконало, що проклало шлях для перерозподілу шляхетських маєтків на користь замку.

Таким чином, ця частина Острозької волості, в першу чергу її південна, малополіська, складова певною мірою повторила тенденції розвитку південно-східної Волині. Їх суть, яка полягала у заміні первісного нестабільного “боярського” загосподарення сталим та швидким розвитком завдяки магнатському втручанням, на прикладі давньої Кузьминської та новоствореної Старокостянтинівської волостей була відзначена та досліджена О.І. Барановичем [7, 11-19]. Основну увагу відтепер можна було зосередити на південно-волинських володіннях.

Проілюструвати цей погляд можуть дані подимного реєстру 1629 р. У частині А.-А. Ходкевич протягом неповного десятиріччя кількість замкових маєтків різко зросла майже вчетверо (до 31) і становила трохи більше 55 %, а з врахуванням значних надань острозьким єзуїтам ненабагато менше – майже половину. Православна церква як посесор взагалі не згадується, а її маєтки Загірці, Карпилівка та Юськівці поповнили перелік переданих у шляхетське держання сіл. Всі вони разом з с. Плоска згідно дільчого акту 1603 р. були як церковні села в держанні Д. Наливайка, смерть якого в 1627 р. [23, 58], очевидно, і зробила можливою зміну їх власницького статусу. Приблизно на цьому ж рівні структура волості зберігалася до середини століття: “Ревізія” маєтностей А.-А. Ходкевич 1654 р., що хоч і не є повною, але відобразила також стан 1648 р., містить опис 26 сіл, при яких посесори не згадуються, за винятком колишнього держання луцького офіціала (Юськівці), які, відтак треба розглядати як замкові [16, 34; 39, 1-24]. Навпаки, в частині Я. Острозького питома вага замкових маєтків зменшується майже вдвічі протягом того ж часу порівняно з 1621 р. (до 8,5) при значно меншому темпі зростання шляхетського землеволодіння (в 1,2 рази, 23 села) [31, арк. 458 зв.-478; 8, 37-38] збереженні стабільності церковного, відтепер уже уніатського, землеволодіння. Ці зміни були, вочевидь, пов’язані з перебиранням володіння “янушевою” частиною кн. Заславськими, що привело до суттєвого збільшення їх волинських володінь та як наслідок необхідність перебудови, в основі якої, можливо, лежала “посесоризація” та “клієнтелізація” принаймні маєтків Острозької волості. Ординатська Дубенська волость на 1629 р. мала приблизно однакову кількість замкових та шляхетських сіл (22 та 29) [8, 35-36], але вже через десятиріччя, на початку 40-х років, господарська документація фіксує тільки 6-7 замкових фільварків [41]. Приймаючи визначене М.Г. Крикуном для південноволинських володінь Острозьких припадання одного

фільварку на 2,5 села, можна говорити про зменшення і по Дубенщині питомої ваги замкових сіл.

Дослідження економічної структури різних категорій земельної власності вимагає системного підходу та використання математичних методів, які орієнтовані на розкриття сутності механізмів соціально-економічних процесів [24, 126]. Вже саме таке представлення показує відмінності в організації та механізмах розвитку різних категорій господарства. Формалізація даних джерел викликає певні складності, особливо коли йдеться про категорії залежного населення та їх забезпечення землею. При переважанні дворищної системи організації селянського господарства в ряді випадків присутні волочні господарства, поєднати які в формалізованому вигляді складно через неоднорідність розмірів дворищ [12, 257-268]. Правда, таких сіл було в 1604 р. в частині Я. Острозького всього два [40, 9-12, 1-19], а в 1621 р. – сім [12, 262] але волочні вкраплення зустрічаються і в ряді інших сіл.

Загалом, всі поселення Острозької волості за соціальною структурою можна поділити на три групи. Перш за все необхідно виділити села, де було проведено перемеріювання землі на волоки. Правда, в даному випадку, внутрішня структура цих сіл від дворищних тієї ж категорії (замкові) не відрізнялася.

До другої групи можна віднести села зі складною структурою, яка включала всі соціальні показники. До неї входять замкові та церковні села. Зближали їх висока частка підсусідків та городників, а також орендарів з шинкарями. Присутні в них і сільські ремісники, що, очевидно, пов'язано з відносно тривалою традицією організації панського господарства, потреби якого вони більшою чи меншою мірою забезпечували, та відсутністю обмежень їх діяльності з боку власника. Замкові села були в середньому більшими за розмірами, хоча приклади крупних зустрічалися і серед церковних та шляхетських поселень. При середньому розмірі села по всій волості в 22,75 селянських господарств серед замкових сіл цього рівня не дотягувало всього 5 сіл (26 %), серед церковних – 9 (60 %), а серед шляхетських – 44 (88 %). Зважаючи на наявність в переважній більшості замкових та церковних селах “неселянських” категорій, можна говорити про ще більш високий стан їх залюднення та загосподарення. Зрозуміло, що більші з церковних та шляхетських сіл привертала увагу власників волості та стимулювали їх привернення до замку. Стосовно, перш за все, церковних маєтків, це було видно з попереднього викладу.

У третій групі, представленій шляхетськими селами, виділяються поселення зі структурою, близькою до замкових та церковних. Це – розташовані поряд з Острогом Вельбівне та Нетішин. Перше відрізняється значними (найбільшими по волості) розмірами (116 селянських господарств) [40, 45-52] і далі продовжує зростати, “доріши” на 1629 р. до 204 і на 1648 р. 240 димів [8, 39; 39, 9] і так і не поступившись своєю першістю в цьому відношенні. Основу шляхетських маєтків складала власне селянські господарства – кількість дворів слуг, підсусідків, коморників та городників становила близько третини всіх господарств, в той час, як в інших категоріях маєтків перевищувала 40%. Така “соціальна компактність” з суттєвим переважанням власне селянських господарств, очевидно, значною мірою сприяла ранньому впровадженню та швидкому розвитку тут панського фільваркового господарства. Ці села не могли не бути тісніше пов’язані з містом, позаяк ремісники в них (окрім Вельбівна та Нетішина) були відсутні. Дана обставина може вважатися формою господарського контролю з боку замку над посесорськими маєтностями

На 1620 р. ситуація суттєво не змінилася. Відтак, можна говорити про притаманність зазначених рис різним категоріям маєтків в складі Острозької волості та стабільність їх внутрішньої структури. Інвентар 1620 р. містить свідчення про стан фільваркового господарства і дає можливість порівняти рівень його впровадження в замкових та шляхетських володіннях. У шляхетських маєтках густота фільварків була вдвічі вищою. Самі маєтності в більшості випадків не творили складних господарських комплексів типу “фільварок плюс кілька сіл”. На кожен шляхетський фільварок припадало майже вдвічі більше панської землі, ніж у замковому господарстві; а одне посесорське село фільваркової землі мало в своєму розпорядженні в три рази більше. Додавши до цього меншу кількість селянських господарств, що припадали на одне шляхетське господарство, можна дати відповідь на питання про відмінності в нормі експлуатації в крупних та дрібних маєтках.

Але говорити про них можна тільки до певної міри, з врахуванням того, що все це стосується власне крупного, латифундіального, господарства та відображають саме його структуру та політику саме крупних землевласників, магнатів. Адже подібна висока норма експлуатації по сусідству з нижчим її рівнем не могла не провокувати відповідного стихійного перерозподілу трудових ресурсів. Натомість, володіння Острозьких і надалі приваблювали

селян-втікачів [5, 130]. Якраз в цьому випадку політика власника багато в чому була визначальною: він через слуг чи тих самих слуг-посесорів та завдяки розлогості підлеглих територій мав можливість запобігти несанкціонованим переміщенням селян; міг надавати клієнтам, які держали землю, пільги; намагався, запобігаючи наїздам сусідів чи боронячись від татарських нападів, забезпечити відносно спокійне функціонування як фільваркового, так і селянського господарства тощо. Варто зауважити, що й сам рівень експлуатації селян не був таким значним, часто залишаючись на рівні перших спроб проведення волочної поміри, а зважаючи на переважання дворищної системи, – ще меншим.

У той же час, самі конкретні фільварки за розмірами орної землі були крупнішим господарством у замковому секторі. Соціальна структура в ньому продовжувала залишатися складнішою. При цьому боярські господарства в замкових селах є нормою, а в деяких випадках вони забезпечуються залежним населенням. Їх питома вага зростає, що свідчить про ускладнення панського господарства та спроби якоюсь мірою компенсувати зменшення кількості шляхти-клієнтів при зростанні питомої ваги замкового господарства. В шляхетських маєтках неселянські категорії не відіграють суттєвої ролі. Інвентар 1620 р. зафіксував зникнення в замкових і зменшення в шляхетських селах категорії городників.

Структура джерельної бази інших волинських латифундій не дає можливості так ґрунтовно розглянути місце посесорських маєтностей в їх складі. Але вона, як уже зазначалося, головним чином, також стосується володінь Острозьких. Як дані по Острожчині характеризують відмінні природно-географічні регіони, так і описи інших їх володінь представляють Полісся (Степанська, більша частина Рівненської волостей), перехідну смугу від Полісся до Малого Полісся (Берездівська волость, яка може розглядатися як доповнення до малополіської частини Острожчини) та південна Волинь (Шульжинська, Базалійська, Красилівська, Старокостянтинівська, Остропільська та Полонська волості).

Питома вага посесорських маєтків в структурі Рівненської та Степанської волостей суттєво відрізнялася. В першій вони домінували, а в другій їх кількість була майже однаковою з числом замкових сіл. Кількість фільваркового урожаю, що припадала на одне село була майже тотожною в обох категоріях сіл, але власне селянських тяглих господарств у замковому селі було більше – на Рівненщині в півтора раза, у Степанщині – вдвічі. Відтак,

навіть не враховуючи малоземельні категорії населення (умовно їх можна назвати неселянськими чи за пізнішою термінологією – розселеними), які несли тяглі повинності, можна зробити висновки про нижчий рівень експлуатації в замкових селах. Питомо вага таких категорій (підсусідки, городники, коморники) була в них набагато вищою. Так, кількість на одне рівненське замкове село підсусідків була втричі, городників – майже увосьмеро, а на степанське – підсусідків у 1,7 і городників в 2,5 разів більшою. Категорія коморників присутня тільки в замкових селах Степанської волості. Служиле селянське населення в Рівненській волості неурізноманітнене і представлене лише боярами, але його питомо вага незначна і присутня виключно в посесорських маєтках. У Степанській же волості ця категорія сільського населення суттєво її переважає; в тутешньому замковому селі вона вдвадцятьоро переважає їх кількість в посесорському, а бояри мешкають тільки в першому. В обох волостях пустки переважають в шляхетських селах, причому в рівненському замковому селі вони відсутні. З одного боку, це може свідчити про більшу привабливість для селян крупного землеволодіння і більші його можливості у відновленні господарського потенціалу, а з іншого – про збереження можливостей посесорських маєтків у дальшому розвитку виробництва за рахунок їх залучення до фільваркового ареалу та прийняття нових селян. Певною мірою підтверджує це наявність новоосаджених селян виключно у посесорських володіннях (Рівненщина). Показником збереження господарського контролю і переваг замку над шляхетськими маєтностями можна вважати вищу питому вагу в підпорядкованих йому селах корчем, млинів, ремісників, рудних буд (Степанщина).

Берездівська волость була невеликою за розмірами і складалася з 5 сіл. Тому для застосування статистичного методу вона непридатна, що необхідно мати на увазі для приведених нижче даних. Замкове село суттєво відрізнялося тут від посесорського. По-перше, воно було крупнішим – селянських господарств тут більше вдвічі, а їх забезпеченість землею набагато краща. По-друге, в ньому значно більше (втричі) пусток. У ньому майже відсутня така категорія населення, як підсусідки (втричі менше порівняно з шляхетськими маєтками). Зате майже виняткова як на 20-ті рр. XVII ст. у розглядуваних латифундіях категорія городників у замковому селі вдвічі більша. Боярство повністю відсутнє в обох різновидах маєтків, а воляники наявні тільки в шляхетських се-

лах. Загалом, структура Берездівської волості простіша, що можна вважати показником більшої цілісності та стабільності невеликої за розмірами латифундії. Інформації про урожай у замкових фільварках інвентар 1620 р. не містить, але зважаючи на близькість свідчень по посесорським маєтностям до даних по замковому господарству Рівненщини, можна говорити про в цілому менший потенціал Берездівщини.

Південна Волинь представлена описами відмінних частин володінь Острозьких. Частина Я. Острозького була перетворена на Ординацію, завданням якої було не лише забезпечення неподільності більшої частини його спадщини, але також поліпшення захисту від татарських нападів. Тому для цих теренів – Базалійської, Шульжинської, Красилівської, Старокостянтинівської волостей – варто очікувати відмінного становища посесорських володінь, які значною мірою забезпечували потреби в жовнірах. Подібні захисні функції не могли не лежати і на південноволинській спадщині О. Острозького (Лабунська, Остропільська та Полянська волості), поділеній між його дочками в 1621 р. Але прямих військових завдань вони не переслідували, наскільки це можливо, особливо стосовно Остропільщини, через яку на Волинь входив Чорний шлях, простуючи далі на Старокостянтинівщину та Красилівщину, звідки відкривався шлях на всю територію Волинського воеводства.

Найменша з усіх південноволинських маєтків Острозьких, Лабунська волость (10 сіл) була чи не найзахищенішою з них (середні показники та відхилення по всіх маєтностях Острозьких див. у таблиці). У ній, на відміну від решти, переважали замкові села (70%). Традиційно більшою була кількість селянських господарств у замковому селі, але забезпеченість їх землею була трохи гіршою. Замковий фільварок суттєво переважав за обсягами виробництва на одне село посесорське господарство (в 2,3 рази). Але в розрахунку на одне селянське господарство замковий та шляхетський фільварок Лабунщини продукував приблизно однакову кількість збіжжя, тобто, реальне становище селян було майже тотожним. Схожий господарський стан підтверджується подібною питомою вагою пусток. Натомість нормальною, як на замкові села, зберігалася перевага в кількості підсусідків та бояр, у них же зосереджувалося все приходське духовенство.

Таблиця 2.
Середні статистичні показники південно волинських
маєтностей Острозької ординації

	Посесорські маєтки			Замкові маєтки		
	Се- редня	Стан- дартне відхи- лення	По- се- лень	Се- редня	Стан- дартне відхи- лення	посе- лень
Селян	6,9694	6,04187	98	12,6744	14,42835	43
Дворищ	,1378	1,36371	98	4,8442	10,75888	43
Підеусідки	5,1531	5,03872	98	7,5581	6,96010	43
Городники	,6939	2,77101	98	1,5116	2,89805	43
Побереж- ники	,0714	,43672	98	,5581	1,46876	43
Отамани	,0204	,14212	98	,1860	,39375	43
Слуги	,9286	1,98058	98	1,2558	2,34107	43
Соцькі	,0102	,10102	98	,2558	,44148	43
Священики	,0918	,29028	98	,1395	,41297	43
Пустки	,4796	1,95954	98	,7907	1,55162	43
Бояри	,1531	,75097	98	,9767	2,24126	43
Гайдуки	,1020	,33644	98	,4186	,54478	43
Мельники	,0204	,14212	98	,2791	,54883	43
Новоосілі	1,7755	6,44810	98	2,2791	5,79953	43
Воляники	1,3163	3,60297	98	3,0698	13,79164	43
Татари	,0000	,00000	98	,8372	3,38716	43

В Остропільській та Полонській волостях посесорське землеволодіння (за кількістю поселень) суттєво (в 4,5 та в 2 рази) переважало, що й зрозуміло з огляду на регулярні спустошення та потреби в пов'язаній з регулярним відновленням господарства та людських ресурсів мобільності, якою й відрізнялося, як було показано на наведених вище прикладах, посесорське землеволодіння. Відмінною рисою Полонської волості є переважання замкового фільваркового господарства над посесорським стосовно одного населеного пункту. В цьому відношенні вона схожа на волость Красилівську, але і від неї відрізняється за кількістю фільваркового врожаю, який припадає на одне селянське господарство. Так,

по першій вона не дуже суттєво різниться від шляхетського (26 кіп проти 35), а по другій ця відмінність набагато помітніша (17 та 40 кіп, тобто майже в 2,5 рази). Замокве село Полонщини крупніше – кількість селянських господарств більша в 1,8 раза, а їх забезпеченість землею вища; і тут чисельність підсусідницьких (вчетверо) та городницьких (в півтора раза) господарств більша. У них є незначна частина вільних селян та слуг, відсутні в посесорських селах. Кількість боярських господарств в замковому та посесорському селі майже однакова, але землею вони забезпечені краще в першому. Кількість пусток також майже однакова, правда, зважаючи на більші розміри замкового села, їх питома вага є більшою в селі посесорському.

Таблиця 3.
Характеристики господарств Полонської волості

ОЗНАКИ	ВСІ МАЄТКИ			ПОСЕСОРСЬКІ МАЄТКИ			ЗАМКОВІ МАЄТКИ		
	Середня	Станд. відхил.	Поселень	Середня	Станд. відхил. хлібня	Поселень	Середня	Станд. відхил.	Поселень
Господарства	19,3235	10,99785	34	15,3810	10,04229	21	25,6923	9,66423	13
Дворища	8,7353	8,52735	34	10,0000	7,86289	21	6,6923	9,46603	13
Волюки	6,5971	10,52928	34	2,6190	6,98911	21	13,0231	12,28984	13
Вільні	,8235	4,45496	34	1,2381	5,67367	21	,1538	,37553	13
Підсусідки	11,7059	15,12079	34	5,5238	5,07562	21	21,6923	20,27061	13

Городники	2,0882	6,02202	34	1,8571	5,86759	21	2,4615	6,48865	13
Побережники	,0882	,51450	34	,1429	,65465	21	,0000	,00000	13
Слуги	,0588	,34300	34			21	,1538	,55470	13
Пустки	6,8971	6,42648	34	7,2619	6,88226	21	6,3077	5,83288	13
Священники			34	,1905	,40237	21	,2308	,43853	13
Церковна земля	,2647	,66555	34	,1905	,51177	21	,3846	,86972	13
Бояри	1,2941	2,24998	34	,1905	,67964	21	3,0769	2,75262	13
Їх земля	1,5147	2,73719	34	,1667	,57735	21	3,6923	3,42502	13
Орендні волоки	,0294	,17150	34				,0769	,27735	13
Підсусідки-цигани	,0588	,34300	34				,1538	,55470	13
Цигани чиншеві	,0294	,17150	34				,0769	,27735	13
Татари	,9118	5,31646	34				2,3846	8,59785	13

Від Полонської волості, а за низкою показників і від інших, Остропільська відрізняється помітно. Тут структура посесорського села складніша; в ньому більше підсусідків, наявні бояри та священники. Окрім незначної кількості бояр (один на два шляхетських села) інші категорії слуг відсутні. Пусток в посесорському

маєтку вчетверо більше порівняно з замковим. Певною мірою пояснити таку ситуацію можна за допомогою розгляду територіального розподілу різних категорій володінь.

Таблиця 4.
Характеристики господарств Лабунської волості

ОЗНАКИ	ПОСЕСОРСЬКІ МАЄТКИ			ЗАМКОВІ МАЄТКИ		
	Середня	Станд. відхил.	Посе- лень	Середня	Станд. відхил.	Посе- лень
Господарства	7,3333	4,04145	3	20,7143	11,72908	7
Дворища	4,8333	5,00833	3	,0000	,00000	7
Волоки	1,3333	2,30940	3	14,5000	8,50490	7
Вільні	,0000	,00000	3	,0000	,00000	7
Підсусідки	3,0000	1,00000	3	4,8571	4,25944	7
Священики	,0000	,00000	3	,2857	,48795	7
Пустки	3,6667	3,32916	3	3,7857	3,84986	7
Бояри	,3333	,57735	3	,7143	,75593	7

Найбільшою та однією з найважливіших в структурі з південноволинських володінь Острозьких була, безперечно, Старокостянтинівська волость. Кількість посесорських сіл була тут вдвічі більшою за чисельність замкових (45 та 23). Замкове село, як і в Остропільській волості і приблизно в тих же пропорціях, за розмірами (число селянських господарств) поступалося шляхетському. Очевидно, для обох це не могло не бути наслідком першочерговості у зустрічі з татарськими нападами. Фільварковий урожай (на село) для шляхетського села був очікувано, зважаючи на його більші розміри, вищий – майже втричі. За кількісними показниками стосовно ряду “неселянських” категорій сільського населення село посесорське не дуже тут відрізнялося від замкового. Число підсусідків, корчмарів та новоосілих було майже однакове. Правда, відносно останніх є певна відмінність: в замковому селі переважали новики (майже вдвічі), а в посесорському – воляники (втричі). Городники (як і татари, мельники, вільні) присутні тільки в першому. У ньому ж було набагато більше служилого сільського населення: бояр (в 2,5 рази), гайдуків (вдесятеро), служок (в півтора рази), побережників (вдесятеро), а в цілому – майже в 3 рази.

Таблиця 5.

Характеристики господарств Старокостянтинівської волості

Ознаки	ВСІ МАЄТКИ		ПОСЕСОРСЬКІ МАЄТКИ			ЗАМКОВІ МАЄТКИ			
	Середня	Станд. відхил.	Поселень	Середня	Станд. відхил.	Поселень	Середня	Станд. відхил.	Поселень
Господарств	7,5000	5,941141	70	8,1064	6,12278	47	6,2609	5,470733	23
Дворищ	,2071	,73308	70	,0000	,00000	47	,6304	,02346	23
Підсусідки	6,7000	5,26225	70	6,1489	4,56346	47	7,8261	6,42900	23
Городники	1,7143	4,27715	70	,9362	3,73237	47	3,3043	4,93075	23
Побережники	,2571	,75538	70	,0000	,00000	47	,7826	1,16605	23
Слуги	1,1429	2,58920	70	,7234	2,06105	47	2,0000	3,31662	23
Священики	,1571	,36656	70	,1702	,37988	47	,1304	,34435	23
Пустки	,7857	2,32125	70	,7872	2,68600	47	,7826	1,34693	23
Бояри	,3000	1,17152	70	,2128	,97660	47	,4783	1,50362	23
Гайдуки	,2571	,55653	70	,0638	,24709	47	,6522	,77511	23
Мельники	,1000	,38636	70	,0000	,00000	47	,3043	,63495	23

Нові	3,0143	5,62214	70	2,9149	6,14262	47	3,2174	4,49198	23
Ремісники	,1000	,83666	70	,0000	,00000	47	,3043	1,45960	23

Замкове село Базалійської волості традиційно більше та менш реально експлуатоване. В ньому значна питома вага належить малоземельним селянам (їх кількість майже дорівнює власне селянам). Лише тут відносно південноволинських володінь Острозьких диференціація селян представлена повним, половинним та третинним наділами. Воляники присутні тільки в замкових, а новики, як і городники, бояри та побережники – тільки в посесорських маєтках. Вищу мобільність останніх видно з відсутності в них пусток. Певний господарський контроль над ними з боку замку не міг не досягатися за рахунок вищої питомої ваги млинів (вп'ятеро більше), корчем (в півтора рази більше), а також прихідського духовенства (вдесятеро більше в замковому селі).

Таблиця 6.
Характеристики господарств Базалійської волості

Ознаки	Всі маєтки			Посесорські маєтки			Замкові маєтки		
	Середня	Станд. відхил.	Поселень	Середня	Станд. відхил.	Поселень	Середня	Станд. відхил.	Поселень
Господарства	13,4211	14,95151	38	7,22222	6,82379	27	28,6364	18,64550	11
Дворища	5,4553	11,28478	38	,5000	2,59808	27	17,6182	14,98678	11
Підеусідки	7,1053	7,82853	38	4,6296	5,52719	27	13,1818	9,49545	11
Городники	,6316	1,60103	38	,8889	1,84669	27	,0000	,00000	11

Побережники	,0789	,48666	38	,1111	,57735	27	,0000	,00000	11
Слуги	2,1842	2,11629	38	1,9630	2,22713	27	2,7273	1,79393	11
Священики	,1316	,41401	38	,0370	,19245	27	,3636	,67420	11
Пустки	,2632	1,17828	38	,0000	,00000	27	,9091	2,11918	11
Бояри	,0263	,16222	38	,0370	,19245	27	,0000	,00000	11
Гайдуки	,1053	,38831	38	,0741	,38490	27	,1818	,40452	11
Мельники	,1579	,36954	38	,0741	,26688	27	,3636	,50452	11
Новоосілі	,8421	2,21208	38	,9259	2,28584	27	,6364	2,11058	11

Чи не найбільш убезпечена, наскільки це можливо при сходженні Чорного та Кучманського шляхів, від татарських нападів була Шульжинська волость. Це ніяк не позначилося на одному з найважливіших і найхарактерних для організації латифундій показнику – більших розмірах (більш як вдвічі) та меншому реальному фільварковому навантаженні у замковому селі. Воно, крім того, має урочні та городницькі господарства та традиційно вищу питому вагу перш за все бояр, але також і загалом сільського служилого населення. Кількість пусток, загалом незначна, майже однакова. Той самий господарський контроль над посесорськими селами здійснювався за рахунок млинів (мельники присутні виключно в замкових селах), на порядок вищої питомої ваги прихідського духовенства. Рівень впровадження корчем був тотожний в замкових та посесорських селах.

Таблиця 7.
Характеристики господарств Шульжинської волості

Ознаки	Всі мастки			Посесорські мастки			Замкові мастки		
	Середня	Станд. відхилення	Поселень	Середня	Станд. відхилення	Поселень	Середня	Станд. відхилення	Поселень
Господарства	4,1739	4,20662	23	2,7143	2,49395	14	6,4444	5,38774	9
Дворища	,0000	,00000	23	,0000	,00000	14	,0000	,00000	9
Підсусідки	2,9565	3,73531	23	3,1429	4,38278	14	2,6667	2,64575	9
Городники	,3913	1,67167	23	,0000	,00000	14	1,0000	2,64575	9
Побережники	,3913	1,87663	23	,0000	,00000	14	1,0000	3,00000	9
Слуги	,4348	,84348	23	,5000	,94054	14	,3333	,70711	9
Священики	,0435	,20851	23	,0714	,26726	14	,0000	,00000	9
Пустки	,5652	1,30823	23	,5000	1,28602	14	,6667	1,41421	9
Бояри	1,5217	2,64351	23	,2857	,82542	14	3,4444	3,35824	9
Гайдуки	,3913	,49901	23	,2857	,46881	14	,5556	,52705	9

Мельники	,0870	,41703	23	,0000	,00000	14	,2222	,66667	9
Нові	7,6087	18,62974	23	4,2143	5,91190	14	12,8889	29,08799	9

Територіальний розподіл двох розглядуваних категорій маєстностей в складі волинських латифундій також дозволяє точніше визначити особливості господарської політики магнатерії на прикладі кн. Острозьких, але й уточнити специфіку розвитку посесорського землеволодіння. Годі сподіватись якоїсь визначеності в ній у давніх, стабільних поліських волостях, перед якими протягом першої половини XVII ст. не стояла проблема швидкої, інтенсивної відбудови. Вони, скоріше, як свідчить приклад Рівненщини, служили джерелом разового чи поділеного на рати прибутку за рахунок широкого впровадження оренди, нехай навіть через залучення до цього давніх чи новорекрутованих слуг-клієнтів. Натомість, навіть розгляд даного питання на прикладі більш-менш стабільної Острозької волості свідчить, що власник використовував посесорське землеволодіння для підвищення господарського, як і безпосередньо з ним пов'язаного, демографічного потенціалу своїх володінь. Для розглядуваних південноволинських латифундій рубежем, як для Острозької волості рр. Горинь та Вілія, були, в першу чергу, р. Случ, а також р. Ікопоть. Саме вони служили природним бар'єром, який хоч і не зупиняв, але дещо гальмував "гатарський вал" – адже саме вздовж Случі пролягав Чорний шлях, входячи на широкі простори Волині минаючи її витoki; тут же врізався в регіон і Кучманський шлях. Вищий рівень залюдненості у надслучанських районах видно і з карти, доданої до публікації О.І. Барановичем подимного реєстру 1629 р.

Внутрішня, господарська та соціальна, структура латифундій була значною мірою пов'язана із володільчим статусом маєтків. В більшості випадків посесорський маєток суттєво відрізнявся від замкового. У розглядуваний період саме на перші лягав головний тягар загосподарення латифундій, на них апробувалися найбільш інтенсивні форми визиску залежного населення, які в усій повноті в латифундіях утвердитися найімовірніше не змогли, принаймні до другої чверті XVIII ст. Ця роль шляхти-посесорів та їх питома вага в цілому ряді латифундій дозволяє дещо інакше подивитися

на усталену точку зору про магнатський характер Волині в XVI – XVII ст.

Вивчення багатосторонніх взаємозв'язків соціальних та економічних явищ провадиться методами математичної статистики як наступного після статистичного описання, здійснюваного за допомогою дескриптивної статистики, етапу. Обидва підходи є пов'язаними між собою ланками дослідження масових явищ на основі масових джерел [13, 16]. Математична статистика напрацювала цілий ряд методів аналізу статистичних зв'язків. Одним із них є кореляційний аналіз, успішно, якщо йдеться про розглядуваний тут період, реалізований при дослідженні тенденцій аграрного розвитку Росії першої половини XVII ст. [24, 125-146] Він призначений для вивчення зв'язків між ознаками, визначаючи при цьому тісноту цих зв'язків перш за все – найпростіших з них, парних, тобто між двома кількісно вираженими ознаками. При застосуванні цього методу як правило використовують показники коефіцієнта кореляції та кореляційного відношення. Встановлені коефіцієнти формуються в т. зв. кореляційну матрицю, призначення якої є суто методичним і є основою інтерпретації. Кореляційна матриця лежить в основі застосування такого, вже використаного вище, метода багатомірного статистичного аналізу як метод головних компонентів. Структурні відмінності між замковими та посесорськими маєтностями можна проілюструвати результатами його застосування для їх вивчення на прикладі більшості східноволинських латифундій 1614-1620 рр.

Таблиця 8.
Характеристика факторів стану замкових та посесорських маєтків

	Замкові маєтки						Посесорські маєтки						
	Компоненти						компоненти						
	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6	7
Господарства	,760	,107	,061	-,149	-,095	-,033	,799	,115	-,017	-,115	-,006	-,100	,059
Городники	,178	,121	,681	,05	-,044	-,421	,362	,068	,006	,220	-,692	,368	,018
Підсусідки	,648	,264	-,364	,039	-,100	,235	,591	-,204	,249	-,092	,288	-,073	-,028

Убогі	,160	-,092	-,053	-,151	,721	,310	-,045	,611	,410	,308	,238	,038	-,04
Слуги	,104	,103	,495	,154	-,186	,678	,02	-,356	,403	,230	-,05	-,031	-,275
Священики	,574	,171	,493	-,056	-,086	,037	,584	,011	,278	,390	,390	,153	-,009
Піддані підданих	,204	-,119	,213	-,150	,429	-,191	-,111	-,057	-,052	,086	,086	,303	,769
Пустки	,280	,526	-,339	,079	-,332	-,033	-,032	,733	,219	,278	-,032	,035	,008
Бояри	,567	,122	-,054	,285	,028	-,298	,342	,04	-,071	-,193	,114	,639	,0008
Лісники	,518	-,291	-,254	,567	,223	-,009	,418	-,241	-,101	,573	,072	,159	-,017
Фільваркова обслуга	,580	-,647	-,192	-,123	-,252	,015	-,109	-,017	-,117	-,115	,028	,388	-,538
Ремісники	,588	-,628	,119	-,313	-,188	,01	,119	-,022	-,612	,503	,337	,007	-,115
Новики	,088	-,151	,195	,827	,066	,046	-,088	-,432	,315	,358	,107	-,059	,173
Млинові кола	,539	,400	-,093	-,133	,267	-,219	,513	,284	-,395	-,052	,0077	-,343	,041
Корчми	,450	,294	,069	-,164	,175	,285	,570	-,08	,123	,044	-,389	-,237	,024
Накопичене пояснення розсіяння, %	21,9	32,7	42,2	51,2	58,7	65,7	15,9	25,5	33,5	40,8	48	54,9	61,6

Відмінності у кількості компонентів, їх наповненні та внеску кожного з чинників у пояснення розсіяння ознак демонструють наявність особливостей у структурі та соціальній організації замкових та посесорських маєтків. У той же час, представлені в таблиці результати стосуються всієї сукупності маєтків Степанської (1614 р.), Базалійської, Красилівської, Старокостянтинівської, Шульжинської (1615 р.), Берездівської, Лабунської, Острозької, Остропільської Полонської, Рівненської, Сатийвської волостей та Доросинського, Княгининського та П'яньського ключів (1620 р.),

які розташовувалися в різних регіонах, мали відмінні соціально-економічні показники, відрізнялися за розмірами тощо. Тому розгляд структури, соціальних взаємозв'язків необхідно розглядати окремо, як генеральну сукупність. Кожна із зазначених одиниць потребує спеціального дослідження, але статистичні методи для досягнення виважених результатів повинні спиратися на значну кількість об'єктів; інакше виражені у кількісному вигляді специфічні риси та закономірності будуть помітно спотворені.

Враховуючи цю обставину, існує потреба об'єднати для проведення аналізу окремі латифундії в дослідницькі блоки. Характеризувати відмінності між різними категоріями маєтків неможливо для всіх чи значної кількості латифундій одночасно в силу відмінностей, які між ними існували, в тому числі й визначеними вище типологічними. Крім того, кожне володіння відрізнялося за своєю організацією та структурою, що проявлялося й на розподілі (та перерозподілі) володінь всередині крупних земельних комплексів. Тому кореляційний аналіз можна застосовувати окремо до кожної з латифундій чи територіально та володільчо близьких їх груп. Критерії такого об'єднання можуть бути різні. Одним з підходів може бути географічна близькість в поєднанні з розмірами та власницькою належністю. Остання розв'язується просто, оскільки всі латифундії розглядуваного часового відтинку, представлені описово-статистичними джерелами, належали двом гілкам кн. Острозьких і формували чотири комплекси. По-перше, це суто поліська, значна за розмірами та кількістю сільських поселень (63), Степанська волость. Другим таким комплексом латифундій був Рівненський, розташований на межі Полісся та центральної Волині, до складу якого включено волості Рівненську, Олександрійську, Козлинську та Дорогобузьку (47 сіл). Наступною є сукупність невеликих за розмірами центральноволинських ключів – Крупсько-П'яньського, Сатіївського та Княгининського (29 сіл). Решта досліджуваних латифундій майже повністю знаходилися на території південно-східної Волині. Схід Кременецького повіту займали Лабунська, Остропільська та Полонська волості, а також територіально близька до останньої, але розташована на території Луцького повіту волость Берездівська. Вона, як і північна, слабо заселена, частина Полонщини розташовувалася на території Мало-го Полісся, що робить можливим об'єднання цих двох латифундій (39 сіл). Остропільська та Лабунська волості (28 сіл) можуть бути об'єднані на підставі тих же територіальної близькості та розта-

шування в одній природній-географічній зоні. Решта латифундій кн. Острозьких (Базалійську, Красилівську, Старокостянтинівську та Шульжинську), які інвентар 1615 р. називає подільськими, доцільно розглядати як цілісність (141 село).

На окремих розгляд заслуговує Острозька волость. По-перше, вона в силу поділу 1603 р. єдина з розглядуваних втратила цілісність. По-друге, розташовувалася в двох природно-географічних зонах – за визначеннями Тутковського, повтореними О. Барановичем, льосовій та зандровій [8] (чорноземна центрально волинська та малополицька частини).

Як було вказано вище, для характеристики структурних особливостей різних категорій маєтків в складі східноволинських латифундій буде застосовано кореляційний аналіз. Його завданням є вивчення статистичних зв'язків, тобто зв'язків, які існують між кількісно вираженими ознаками, але враховують не тільки їх взаємні впливи, але й дію багатьох різноманітних неврахованих чинників. У такому випадку зв'язок між парами ознак існує і знаходить прояв лише як тенденція, "в середньому" [17, 140]. Кореляційний аналіз дозволяє оцінити тісноту та напрямок зв'язку, але на основі масових даних. Внаслідок цього зв'язки між ознаками знаходять вираження в коефіцієнтах (в даному випадку – парної) кореляції, сукупність яких формує кореляційну матрицю. Коефіцієнти можуть набувати значення від "-1" до "1". Знак показує напрямок – прямий чи обернений – зв'язку, а їх абсолютне значення – силу зв'язку та впливу однієї ознаки на іншу. Безпосереднім способом вираження частки (процента) змін однієї ознаки під впливом іншої (в парі ознак) є коефіцієнт детермінації, який математично є квадратом коефіцієнта кореляції. Відтак, вплив однієї ознаки, якщо він зумовлює варіацію іншої більше як на 50 %, вважають сильним. Виражений у процентах високий (понад 50 %) коефіцієнт детермінації відповідає коефіцієнту кореляції від 0,71 ($0,71 \times 0,71 \times 100 \% = 50,4 \%$) до 1. Отже, сильними є зв'язки, розташовані в цьому діапазоні, середніми – від 0,5 до 0,7 (25 – 49 % пояснення варіації), а слабкими (низькими) – менші за 0,5.

Показники джерел, між якими визначається рівень кореляції, носять переважно більшості соціальний характер, тобто є кількісними виразниками соціальної структури відповідних груп маєтків. Дослідження в такому варіанті може стосуватися всього розглядуваного періоду, для кінця XVI ст. ґрунтуючись на поборових реєстрах (якщо в них виділено замкові та посесорські володіння), а

для 20-30-х рр. XVII ст. – на інвентарних описах. Доповнити соціальні показники економічними можна виключно на останніх, правда, не на всій їх сукупності через особливості змісту окремих документів внутрішньодоменіального походження. Розрахунки можуть проводитися як для даних в абсолютному (джерельному, як це представлено в документах), так і відносному вираженні. Відносні показники можуть розраховуватися на основі різних показників, тобто співвідноситися з окремими категоріями населення, з сукупністю всіх господарств, з розмірами землі (всієї, фільваркової селянської) тощо. Охоплення інвентарем 1614-1615 рр. та ревізією 1620 р. значної території з відмінними рівнем розвитку та соціальною структурою, особливості фіксації в них інформації, невелике кількісне наповнення окремих категорій населення робить необхідним об'єднання окремих груп населення та визначення спільних для всіх володінь ознак. Тому не в усіх випадках використовується така ознака, як величина селянської землі, відсутня вказівка на розміри фільваркового ареалу, який в усіх випадках потребував визначення і носив би вторинний характер, не враховуються вузькорегіональні і кількісно незначні категорії населення (наприклад, рудники). Об'єднання за торкнуло такі групи: 1) халупники, убогі, погорільці; 2) підсусідки та коморники; 3) побережники та лісники; 4) отамана, соцькі, двірські слуги; 5) бояри, гайдуки, лісові стрільці; 6) пташники, бортники, пасічники, рибалки, сліжовники, рачники; 7) гончарі, токарі, бондарі, ремісники; 8) новоосілі, воляники та новики. Вони склали відповідно такі новоутворені ознаки, як убогі, підсусідки, лісники, слуги, бояри, фільваркова обслуга, ремісники, новики. Мельники здебільшого були замінені вказівкою на кількість млинових кіл. Включення до аналізу корчем показувало наявність, з одного боку, оренди і орендарів чи їх представників в тому чи іншому населеному пункті, а з іншого – одного з найприбутковіших переробних закладів села. Не враховувалися через невелику кількісну представленість у джерелах та вузький характер такі категорії населення, як вільні, татари, цигани. У разі відсутності тих чи інших ознак в якійсь з виділених груп латифундій чи категорії маєтків обрахунки по цих ознаках не проводилися і кореляційні матриці часто відрізняються одна від іншої.

Господарський статус, тобто розмір земельних наділів, селян Степанської волості був найбільш різноманітним. Тут зустрічаються господарства розміром півтори, три чверті, дві третини, половина, третина, чверть, восьма частина волоки. Вже одне це

можна розглядати як прояв певного стабільного періоду розвитку, коли ні зовнішні, ні внутрішні чинники не нівелювали селянські господарства до мінімально можливого для забезпечення їх функціонування рівня. Правда, частина господарств (біля 12 %, для шляхетських більше, ніж для замкових) були пустками, що було характерно для розглядуваного періоду, а для Полісся їх наявність була скоріше нормою. Стабільною ситуацію в Степанській волості можна вважати і в зв'язку з тривалою відсутністю татарських вторгнень на Волинь на час створення інвентаря.

Таблиця 9.

Кореляційна матриця для замкових маєтків Степанської волості

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Господарства	1	,949	,466	,614	,040	,388	,450	,469	,208	-,140	,466	,079	-,006
Їх волоки	,949	1	,454	,664	,091	,288	,470	,400	,290	-,274	,454	,092	,048
Городники	,466	,454	1	,436	,115	,471	-,110	,246	,152	-,037	1,000	,292	-,132
Підсусідки	,614	,664	,436	1	-,066	,335	,149	,272	,429	-,083	,436	,196	,011
Слуги	,040	,091	,115	-,066	1	-,058	,089	-,030	-,127	-,075	,115	,076	-,192
Священики	,388	,288	,471	,335	-,058	1	-,024	,150	,072	-,079	,471	,277	-,062
Пустки	,450	,470	-,110	,149	,089	-,024	1	-,039	-,129	-,110	-,110	-,236	,123
Бояри	,469	,400	,246	,272	-,030	,150	-,039	1	,016	-,009	,246	,204	,170
Лісники	,208	,290	,152	,429	-,127	,072	-,129	,016	1	-,085	,152	-,119	-,209
Фільваркова обслуга	-,140	-,274	-,037	-,083	-,075	-,079	-,110	-,009	-,085	1	-,037	,292	,280
Ремісники	,466	,454	1,000	,436	,115	,471	-,110	,246	,152	-,037	1	,292	-,132
Млинові кола	,079	,092	,292	,196	,076	,277	-,236	,204	-,119	,292	,292	1	,531
Корчми	-,006	,048	-,132	,011	-,192	-,062	,123	,170	-,209	,280	-,132	,531	1

Як видно з кореляційної матриці, основа будь-якого маєтку – селянські господарства тісно пов'язані, що й зрозуміло, з кількістю їх землі. Близьким до сильного є зв'язок господарств селянських з підсусідськими (0,614); ще тісніше (0,664) останні пов'язані з селянською землею. Натомість, на рівні зв'язків середньої чи близької до неї сили селянські господарства корелюють з городниками, пустками, боярами та ремісниками. Таким чином, ядром структури замкових маєтків є практично всі основні категорії сільського населення. Якщо зважити на наявність зв'язків, хоча й слабких, селянських господарств і з кількістю священників (у 15%), то можна говорити про те, що вони групували навколо себе практично всі соціальні та економічні процеси на мікрорівні кожного замкового маєтку. Це саме стосується й селянської землі. Найсильніший зв'язок в усій матриці пов'язує городників та ремісників (1); йдеться про випадок повної кореляції, коли причина зумовлює всю мінливість залежної змінної [25, 94]. Тобто, можна вважати, що досить традиційне для городників (як і для підсусідків) поєднання сільськогосподарських занять з ремеслом в замкових селах Степанської волості втратило своє значення. Йдеться, зрозуміло, тільки про тенденцію, оскільки середня кількість сільських ремісників була найнижчою порівняно з усіма іншими категоріями населення (крім тотожної їй кількості фільваркової обслуги), що компенсувалося розвитком ремесла в містах волості (Степань, Бережниця, Деражня). Ще нижчим є показник середньої кількості ремісників у посесорських селах, що можна розглядати як один із способів контролю над посесорами з боку волосної адміністрації. У замкових маєтках на середньому рівні пов'язані млини та корчми (мельники та оренда; 0,531).

У посесорських маєтках Степанщини були відсутні такі категорії населення, як лісники та фільваркова обслуга, але мешкали новики та убогі. Перше може свідчити про простішу, що не означає меншу за розмірами, організацію шляхетського фільварку, а також контроль волосної адміністрації над лісом, одним із головних багатств поліського регіону (в тому числі, зважаючи й на портовий характер міст Степань та Бережниця).

Таблиця 9.

Кореляційна матриця посесорських маєтків Степанської волості

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
Господарства	1	1	,677	,047	,453	-,149	,146	,325	-,104	,330	,439	-,074	,483	,425

Їх волоки	2	,677	,017	1	,762	,152	,354	-0,077	,495	,581	-0,058	,611	,421
Городники	3	,047	1	-0,183	-0,183	,470	-0,061	,367	-0,075	-0,042	,697	,027	-0,189
Підсусідки	4	,453	,762	-0,183	1	-0,055	,158	-0,094	,303	,644	-0,127	,565	,535
Убогі	5	-0,149	-0,174	-0,042	1	-0,042	-0,042	-0,094	-0,053	-0,029	-0,029	-0,114	-0,132
Слуги	6	,146	,152	,470	-0,055	1	-0,061	,367	-0,075	-0,042	-0,042	,027	,066
Священики	7	,325	,354	-0,061	,158	-0,061	1	-0,135	-0,075	-0,042	-0,042	,218	,066
Пустки	8	-0,104	-0,077	,367	-0,094	,367	-0,135	1	-0,144	-0,053	-0,094	,082	-0,209
Бояри	9	,330	,495	-0,075	,303	-0,075	-0,075	-0,144	1	,560	-0,053	,271	,187
Ремісники	10	,439	,581	-0,042	,644	-0,042	-0,042	-0,053	,560	1	-0,029	,418	,223
Новики	11	-0,074	-0,058	,697	-0,127	-0,042	-0,042	,094	-0,053	-0,029	1	-0,114	-0,132
Млинові кола	12	,483	,611	,027	,565	,027	,218	,082	,271	,418	-0,114	1	,406
Корчми	13	,425	,421	-0,189	,535	,066	,066	-0,209	,187	,223	-0,132	,406	1

Сильний зв'язок існує тільки між селянською землею, але не селянськими господарствами, та підсусідками. Близькі до сильних зв'язків у структурі посесорських маєтків практично відсутні. Вони пов'язують городників з новиками (0,697) та підсусідків з ремісниками (0,644). Структурним осердям шляхетських маєтків була земля, яка зосереджує навколо себе один сильний зв'язок з підсусідками (0,762), один близький до сильних, що є логічним, зв'язок з кількістю селянських господарств (0,677) та два середніх – з ремісниками (0,581) та боярами (0,495; хоча це лише дуже близький за силою до середніх). Категорії убогих, пусток та новиків (крім одного випадку) в переважній більшості випадків дуже слабо пов'язані з іншими групами населення посесорських сіл (коефіцієнти близькі до нуля).

Отже, ядром структури замкових сіл були селяни, підсусідки (практично сильний зв'язок). На рівні майже середньої сили зв'язків навколо перших концентрувалися городники, бояри, пуст-

ки, ремісники, а з другими пов'язувалися лісники (подібне поєднання сильних та середніх зв'язків навколо якоїсь ознаки як прояв структурованості, структурний стержень, надалі буде називатися кореляційним рядом). Можна говорити про три відносно високі рівні зв'язків між групами населення замкових сіл. Це випадок повної кореляції, група близьких до високих (селяни-підсусідки) та середні (млини-корчми), а досить міцним ядром їх структури були основні категорії сільськогосподарського населення: селяни, городники, підсусідки, бояри, лісники. Посесорські маєтки Степанської волості мали простішу структуру, в якій були відсутні такі категорії населення, як коморники, бояри, отамани, лісники, рудники, вільні. З іншого боку, в них мешкали новоосілі селяни та були убогі господарства. Сила зв'язків між елементами шляхетських маєтків свідчить про більшу розмитість їх структури. На відміну від замкових у шляхетських маєтках непомітне зосередження різних категорій населення навколо певних їх груп. Ще однією їх особливістю можна вважати повну відсутність пов'язаності кількості пусток з основним у кожному маєтку масивом землі – селянськими волоками, в той час як у замкових селах пустки на рівні близькому до середнього корелюють з селянськими господарствами та землею. Обернений її характер в переважній більшості випадків свідчить про відмінний характер пусток в різних категоріях маєтків.

З суто поліською Степанською межувала Рівненська група (в цьому випадку до її складу умовно віднесено також Дорогобуж, Олександрію та Козлин) волостей, розташована частково на Поліссі, частково – на території центральної Волині. На відміну від першої, друга характеризувалася близькими середніми значеннями для цілого ряду, в тому числі й ключових, середніх для замкових та посесорських сіл, що дає підстави вважати їх значною мірою схожими.

Структурні особливості різних категорій маєтків Рівненської волості, відповідно, проявляються не так яскраво. Вони помітні і на рівні ознак та їх середніх даних, але особливо – вже на рівні коефіцієнтів парної кореляції.

Таблиця 10.

Кореляційна матриця замкових сіл Рівненської волості

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Господарства	1	1,904	,630	,548	-,019	,325	,193	-,264	-,365	,576	,362	,090	-,264	,197	,158

Їх волюки	2	312	329	-252	312	-324	033	-267	-438	-328	312	-267	312	-060	1
Городники	3	323	-235	557	642	426	-130	-192	-042	071	-192	-192	-192	1	-060
Підсусідки	4	-137	-140	-290	-083	-158	-123	-083	-137	-245	-083	-083	1	-192	312
Убогі	5	013	-140	-153	-083	-158	-123	-083	574	245	-083	1	-083	-192	-267
Слуги	6	171	860	-084	-083	184	-123	-083	-137	491	1	-083	-083	-192	312
Священики	7	262	473	566	-245	621	-272	-123	-020	1	491	245	-245	071	-328
Піддані підданих	8	-323	-229	-273	-137	-203	-202	-137	1	-020	-137	574	-137	-042	-438
Пустки	9	-242	-140	-153	-083	184	677	1	-137	-123	-083	-083	-083	-192	-267
Бояри	10	386	129	-099	-123	019	1	677	-202	-272	-123	-123	-123	-130	033
Лісники	11	180	051	782	-158	1	019	184	-203	621	184	-158	-158	426	-324
Фільваркова обслуга	12	164	-140	-084	1	-158	-123	-083	-137	-245	-083	-083	-083	642	312
Новики	13	404	-029	1	-084	782	-099	-153	-273	566	-084	-153	-290	557	-252
Млинові кола	14	508	1	-029	-140	051	129	-140	-229	473	860	-140	-140	-235	329
Корчми	15	1	508	404	164	180	386	-242	-323	262	171	013	-137	323	312
		904	630	548	-019	325	193	-264	-365	576	362	090	-264	197	158

Як видно з кореляційної матриці, структура замкових сіл Рівненщини характеризується цілісністю, що проявляється в значній кількості сильних зв'язків між усіма ознаками за винятком тільки корчем та новиків. Останні в усіх випадках мають заслабкі за силою та оберненопропорційні за напрямом зв'язки. У той же час на середньому для слабких та близькому до середніх зв'язків рівні (0,3) кількість корчем корелює з такими прямопропорційними показниками, як селянські волюки, городники, лісники, новики, а також оберненопропорційними – слуги, убогі, пустки, бояри, що може свідчити про інтегрованість в структуру, нехай і на рівні ко-

ефіцієнта детермінації 10 – 20 %, практично всіх елементів. Сильні та середні, а також близькі до них, зв'язки концентруються навколо кількох ознак. Це – селянські господарства (селянська земля, городники, підсусідки, бояри), городники (селянські господарства, селянська земля, бояри, лісники), підсусідки (селянські господарства, селянська земля, слуги, бояри, млини), бояри (селянські господарства, городники, підсусідки, слуги, лісники). Таким чином, на прикладі замкових маєтків Рівненщини можна бачити переважання в соціальній структурі традиційно пов'язаних – більшою чи меншою мірою – з землеробством груп. Ці категорії і тільки вони, хоча не завжди навіть з середньою силою, але приблизно на одному рівні, були пов'язані з фільварковим господарством. Відсутність помітних зв'язків, служилих груп населення (бояр та слуг) з іншими його категоріями може свідчити про вплив замкової адміністрації на їх існування; крім того, бояри в усіх випадках, а слуги в більшості корелювали з іншими групами з від'ємним навантаженням. Значна кількість сильних та середніх кореляційних рядів свідчила про те, що структура замкових сіл Рівненщини носила стійкий, поліцентричний характер, а відтак, характеризувалася гнучкістю та життєздатністю.

У цьому відношенні близькими до параметрів замкових сіл були показники посесорських маєтків. Правда, за силою коефіцієнтів кореляції останні все-таки помітно поступалися першим, тобто, як і в попередньому випадку свідчить про нижчий рівень структурованості шляхетських маєтностей.

Таблиця 11.
Кореляційна матриця посесорських сіл Рівненської волості

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Господарства	1	1	,013	,851	,130	,552	,238	,451	,005	,338	,347	,526	,655
Їх дворища	2	,013	1	-,350	-,063	,084	-,087	-,116	-,108	-,091	-,074	-,019	,043
Їх волоки	3	,851	-,350	1	,226	,512	,284	,525	,132	,368	,384	,470	,560
Городники	4	,130	-,063	,226	1	-,151	-,062	-,083	-,108	,023	,670	-,181	,140
Підсусідки	5	,552	,084	,512	-,151	1	,109	,371	-,139	,300	-,133	,403	,386
Убогі	6	,238	-,087	,284	-,062	,109	1	,209	,311	-,013	-,073	-,037	,309

Священики	7	,451	-,116	,525	-,083	,371	,209	1	,035	,523	-,179	-,091	,153
Пустки	8	,005	-,108	,132	-,108	-,139	,311	,035	1	,016	-,127	,189	,090
Бояри	9	,338	-,091	,368	,023	,300	-,013	,523	,016	1	,118	,049	,263
Лісники	10	,347	-,074	,384	,670	-,133	-,073	,179	-,127	,118	1	-,032	,265
Млинові кола	11	,526	-,019	,470	-,181	,403	-,037	,091	,189	,049	-,032	1	,391
Корчми	12	,655	,043	,560	,140	,386	,309	,153	,090	,263	,265	,391	1

У посесорських селах співіснували дворищна та волочна системи організації селянського господарства. Поміряні землі суттєво переважали. Відповідно, кількість дворощ слабо корелювала з усіма іншими ознаками і до того ж здебільшого у оберненопорційному варіанті. При вищому рівні спустошення шляхетські маєтки не містили в своєму складі новоосілих господарств.

Шляхетські маєтки Рівненщини такої структурної чіткості та ядра не мали. В кореляційній матриці присутні тільки один чистий сильний зв'язок, який прогнозовано поєднує селянські господарства та їх землю (волоки) – 0,851. На рівні сильного, близьких до сильних та середніх за силою коефіцієнтів можна виділити два кореляційні ряди, осердям яких були селянські господарства та їх волоки. Завдяки їх елементам поєднувалася в цілісність переважна більшість складників посесорських маєтків. Поза нею були тільки убогі, пустки та дворища. Всі вони не належали до стабільних елементів, а також були пов'язані з якимись екстремальними подіями; дворища ж були вже значною мірою реліктовою формою організації селянського господарства. На відміну від замкових, у посесорських маєтках інтегрованішими, бо пов'язаними з основними елементами маєткової організації, в їх структуру виглядають млини та корчми при практично однакових для обох категорій маєтностей їх середніх показниках.

На прикладі Рівненщини можна побачити не тільки можливість застосовуваних тут методів та вагу прихованої інформації для характеристики структури земельних володінь. Очевидно, можна також зробити висновок про специфіку деяких крупних латифундійних комплексів, в даному випадку Рівненщини, де служилій

Бояри	11	,420	-287	433	,572	,427	-287	,406	,407	,210	,076	1	-126	-287	,193	,327	,545
Лісники	12	,239	,567	-176	,011	-244	,567	,333	,286	,022	-005	-126	1	,567	,602	-245	,095
Фільваркова обслуга	14	,334	-056	-086	-138	-156	1,000	,370	,309	,092	-124	-287	1	1	,544	-239	,168
Ремісники	15	,532	-102	,240	,230	-130	,544	,680	,567	,417	,157	,193	,602	1	-271	-271	,309
Млинові кола	16	,282	-101	,352	,529	,371	-239	,111	,181	,186	,403	,327	-245	-239	1	,411	1
Корчми		,641	-231	,679	,150	,543	,168	,517	,360	,511	,039	,545	,095	,168	,309	,411	1

Структура замкових сіл центрально-волинських ключів характеризується зв'язаністю всіх їх елементів на рівні сильних, середніх та близьких до них обох зв'язків. За кількістю сильних та близьких до них зв'язків можна говорити про кореляційні ряди, сформовані навколо селянських господарств, їх дворищ, підсусідків, слуг, священників, корчем. Між відсутніми у цьому переліку категоріями фільваркової обслуги та убогих наявний випадок повної кореляції. Загалом же сильних зв'язків у структурі замкових маєтків не так і багато (4) і зосереджуються вони навколо кількості селянських господарств (3).

У структурі посесорських маєтків сильних зв'язків три (господарства-волоки, дворища-пустки, бояри-новики). Коефіцієнти ключової категорії – селянські господарства – майже в половині випадків має обернений характер, тобто зростання їх кількості в 2-27 % зменшує чисельність бояр (найменше), дворищ, новиків та пусток. У попередніх випадках це не було характерним для цих маєтків. Пустки посесорських сіл зібрали навколо себе найбільше сильних та середніх коефіцієнтів. Неселянські господарства – городники та підсусідки – не дотягували в усіх випадках навіть до середньої за силою кореляції.

Таблиця 13.
Кореляційна матриця посесорських сіл Сатіївського,
Крупського та Княгининського ключів

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Господарства	1	1	-215	,910	,366	,086	-520	-135	-473	,408	,177

Їх дворища	2	-215	1	-424	-125	-171	886	-224	-125	064	316
Їх волоки	3	910	-424	1	487	-147	-671	-266	-395	151	-080
Городники	4	366	-125	487	1	-171	-209	-224	-125	-224	-395
Підсусідки	5	086	-171	-147	-171	1	-230	493	-037	-015	264
Пустки	6	-520	886	-671	-209	-230	1	047	261	-013	330
Бояри	7	-135	-224	-266	-224	493	047	1	783	115	566
Новики	8	-473	-125	-395	-125	-037	261	783	1	-224	316
Млинові кола	9	408	064	151	-224	-015	-013	115	-224	1	385
Корчми	10	177	316	-080	-395	264	330	566	316	385	1

Південно-східна Волинь в багатьох відношеннях була специфічною частиною досліджуваного регіону з різних точок зору. Стосується це й насиченості посесорськими маєтками, оскільки значна її частина покривалася володіннями Острозької ординації і встановленим над нею контролем кн. Заславських, маєткове ядро яких також знаходилося в цьому районі Волині. Практично вся територія регіону належала двом спорідненим родинам Острозьких та Заславських. Найбільшими маєтковими комплексами були волості Старокостянтинівська, Полонська та Заславська. Перша і друга відзначалися організаційно-структурною стабільністю: на їх території не виникали нові міські поселення, не формувалися адміністративні осередки, тоді як остання переструктурувалася протягом першої половини XVII ст. досить інтенсивно. Проявилось це в творенні міст (Новий Заслав, Красний Корець, Білгородка, Шепетівка, Ташків, Славутина) та формуванні навколо них, а також окремих сільських поселень, як, наприклад, Дякова, ключів. Роль посесорів-осадчих в усій повноті розглянути складно, але останні два з вказаних міст заснував з дозволу власників шляхтич А. Ташковський. Як результат, Заславщина на 1629 р. мала в сво-

ему складі найбільше число сільських поселень [8], а на середину наступного десятиріччя була однією з найбільших за кількістю міст серед усіх волинських латифундій. На жаль, джерела не дозволяють на її прикладі провести порівняння замкових та посесорських маєтків. Всі латифундії південно-східної Волині представлені в використуваних тут інвентарях у певною мірою спотвореному вигляді. Вони постраждали від татарських нападів 1615 та особливо спустошливих 1617-1618 рр. [8]

Найбільша з південно-східних маєтностей кн. О. Острозького Полонська волость була залюднена відносно слабо, публікація [11] відображає на її території на 1620 р. тільки 34 сільські поселення (подимний реєстр фіксує 40 сільських поселень [8, 97]), майже дві третини з яких були посесорськими (це ж стосується й Берездівської волості [11, 218-221, 230-232; 8, 40]). Об'єднання цих двох волостей дозволяє зробити виваженішими підрахунки і базувати їх на 16 замкових та 23 посесорських маєтках. Традиційною можна вважати відсутність серед замкових підданих новиків, а серед посесорських – слуг та підданих служилого залежного населення.

Таблиця 14.
Кореляційна матриця замкових сіл Берездівської та Полонської волостей

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Господарства	1	,054	,592	,008	,541	,386	,149	,122	,279	-,009	-,003	,566	,082
Їх дворища	2	1	-,689	,158	,123	,092	-,192	-,213	-,311	-,426	,071	,206	,129
Їх волоки	3	,592	1	,195	,138	,111	,390	,270	,481	,294	-,110	,275	-,081
Городники	4	,008	,158	1	-,359	-,226	,337	-,099	,057	,093	-,185	,198	-,298
Підсусідки	5	,541	,123	-,359	1	,269	,287	-,133	,501	,018	,102	,735	,446
Слуги	6	,386	,092	-,226	,269	1	-,204	,183	-,137	-,325	-,113	,000	-,365
Священики	7	,149	-,192	,390	,287	-,204	1	-,149	,346	,656	-,277	,478	,149
Піддані підданих	8	,122	-,213	,270	-,133	,183	-,149	1	,056	-,106	-,124	-,115	-,200

Пустки	9	,279	-,311	,481	,057	,501	-,137	,346	,056	1	,068	,068	,010	,577	,604
Бояри	10	-,009	-,426	,294	,093	,018	-,325	,656	-,106	,068	1	,012	-,023	-,023	-,019
Лісники	11	-,003	,071	-,110	-,185	,102	-,113	-,277	-,124	,010	1	-,012	-,214	-,214	,289
Млинові кола	12	,566	,206	,275	,198	,735	,000	,478	-,115	,577	-,023	-,214	1	,378	
Корчми	13	,082	,129	-,081	-,298	,446	-,365	,149	-,200	,604	-,019	,289	1	,378	

У кореляційній матриці майже повністю відсутні сильні зв'язки. Скоріше за все через спустошеність регіону ядром структури замкових сіл були не селянські господарства, а підсусідки. Вони пов'язувалися середніми та близькими до них за силою зв'язками з селянськими господарствами, пустками, корчмами та сильним зв'язком з млиновими колами. Помітна обернена пов'язаність (на рівні коефіцієнта детермінації 13 %) пов'язує підсусідків з городниками, що стосується й посесорських сіл, але в них сильний, середній та близький до нього зв'язки пов'язані з городниками. Близькі до середніх та більші за силою коефіцієнти кореляції пов'язують в замкових селах “паралелі” підсусідків та пусток перш за все з рядами млинових кіл, селянських господарств.

Кореляційна матриця посесорських сіл демонструє відмінну їх організацію. Сильних коефіцієнтів в ній більше, пов'язані вони з категорією лісників, поєднуючи її з селянськими волоками та городниками. Більше включеними до структури шляхетських маєтків були корчми.

Таблиця 15.
Кореляційна матриця посесорських сіл Берездівської та Полонської волостей

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Господарства	1	1	,571	,422	,209	-,089	,508	,069	,136	,426	-,104	,288	,461
Їх дворища	2	,571	1	-,482	-,276	-,224	,208	,181	-,292	-,282	,006	,241	,141
Їх волоки	3	,422	-,482	1	,513	,204	,274	-,101	,463	,767	-,078	,048	,368

Городники	4	,209	-,276	,513	1	-,356	-,167	-,008	-,087	,710	-,029	,172	,456
Підсусідки	5	-,089	-,224	,204	-,356	,512	,248	,262	,412	-,249	,109	-,156	-,217
Священики	6	,508	,208	,274	-,167	1	,262	,353	,353	-,112	-,112	,184	,061
Пустки	7	,069	,181	-,101	-,008	,248	1	1	-,006	-,168	-,168	-,003	-,188
Бояри	8	,136	-,292	,463	-,087	,412	-,006	1	1	-,058	-,058	-,267	,135
Лісники	9	,426	-,282	,767	,710	-,249	-,168	-,058	1	1	-,045	,111	,508
Новики	10	-,104	,006	-,078	-,029	,109	-,168	-,058	-,045	1	,293	,105	,105
Млинові кола	11	,288	,241	,048	,172	-,156	-,003	-,267	,111	,293	1	,235	,235
Корчми	12	,461	,141	,368	,456	-,217	-,188	,135	,508	,105	,235	1	1

Як і в усіх попередніх випадках наявні структурні відмінності між замковими та шляхетськими маєтностями. Але ціліснішою є структура останніх. Очевидно, це пов'язано з темпами відновлювальних процесів. Зважаючи на суттєве переважання в посесорських маєтках дворищної організації, можна говорити про її вищі господарські потенції. У той же час, менші за розмірами, в середньому майже втричі, вони швидше відновлювали свій потенціал та структурну цілісність. Про те, що стосувалося це і маєтків з волочною організацією можуть свідчити середні коефіцієнти зв'язків селянських волок з господарствами городниками та найсильніший у матриці з лісниками. Зв'язок же кількості дворищ з усіма категоріями сільського населення слабкий або, в більшості варіантів, – оберненопропорційний.

Остропільська волость була місцем входження на територію Волині Чорного шляху, що не могло не позначитися на її станові після татарських нападів. Власне, вона єдина (крім одного полонського села) містила в своєму складі повністю все ще спустошені поселення (7 сіл); в усіх випадках це були посесорські маєтки. В Остропільській волості існувала тільки дворищна (для невідбудованих господарств ревізія свідчень не містить), а в Лабунській –

вона співіснувала з волочною. Причому, дворища знаходилися виключно в посесорських маєтках [11, 388-391]. Знову-таки, можна говорити про залежність старої системи селянського землекористування від стану економічного розвитку певного господарського комплексу та способу контролю адміністрації.

Таблиця 16.
Кореляційна матриця замкових сіл Остропільської та Лабунської волостей

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Господарства	1	1	,282	,949	,603	-,066	,352	,118	,310	-,068	,628
Їх дворища	2	-,282	1	-,557	-,188	-,154	-,233	-,407	-,308	,043	,036
Їх волоки	3	,949	-,557	1	,615	-,016	,424	,237	,310	-,029	,503
Підсусідки	4	,603	-,188	,615	1	,456	,761	-,182	-,170	,495	,176
Слуги	5	-,066	-,154	-,016	,456	1	,661	,013	-,250	,635	,189
Священики	6	,352	-,233	,424	,761	,661	1	,105	-,378	,787	,286
Пустки	7	,118	-,407	,237	-,182	,013	,105	1	,482	-,180	,498
Бояри	8	,310	-,308	,310	-,170	-,250	-,378	,482	1	-,558	,378
Млинові кола	9	-,068	,043	-,029	,495	,635	,787	-,180	-,558	1	-,096
Корчми	10	,628	,036	,503	,176	,189	,286	,498	,378	-,096	1

У замкових селах, якщо не брати до уваги в усіх випадках високий зв'язок селянських господарств з їх землею, кореляційними рядами з сильними та середніми коефіцієнтами можна вважати ряди “підсусідки”, “священики”, “млинові кола”, а також “слуги” та “корчми”. Через підсусідків та корчми існував середній за силою зв'язок і з селянськими господарствами. Таким чином, відновлювана (чи вже відновлена, оскільки пустки складали близько 20 % всіх господарств, тоді як в шляхетських – більше 50 %, а убоге на-

селення в замкових маєтках було відсутнє) структура пов'язувала основні категорії, в тому числі й виробничі, в досить цілісне ядро; відновлена структура не означала господарського відновлення. Пустки не мали сильних та середніх зв'язків з жодною з ознак.

Таблиця 17.
Кореляційна матриця посесорських сіл Остропільської та Лабунської волостей

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Господарства	1	,861	,072	-,184	,045	,690	-,341	-,056	,416	,756
Їх дворища	2	,861	,198	-,283	,091	,622	-,329	-,136	,462	,738
Підсусідки	3	,072	,198	-,256	-,108	,389	-,323	,002	,176	,256
Убогі	4	-,184	-,283	1	-,081	-,118	,771	-,134	-,305	-,191
Слуги	5	,045	,091	-,108	1	-,081	-,126	-,092	,210	-,131
Священики	6	,690	,622	,389	-,081	1	-,183	-,007	,000	,717
Пустки	7	-,341	-,329	-,323	,771	-,183	1	-,108	-,344	-,179
Бояри	8	-,056	-,136	,002	-,092	-,007	-,108	1	-,173	-,080
Млинові кола	9	,416	,462	,176	-,305	,000	-,344	-,173	1	,330
Корчми	10	,756	,738	,256	-,191	,717	-,179	-,080	,330	1

Кореляційна матриця посесорських сіл показує концентрацію сильних зв'язків навколо корчем та поєднання убогих з пустками. Останнє ще раз може служити підтвердженням відставання шляхетських маєтків у відновленні господарства. Крім того, в ряді випадків корчми не орендувалися через спустошеність та відхід підданих, зате шинкували наданим з двору пивом [11, 389, 366, 368, 370, 390]; тобто і це можна вважати проявом ненормальної структури, пов'язаної із загальним станом волостей. Чисельність

селянських господарств на рівні сильних зв'язків корелює невірними категоріями, священиками та корчмами. Посесорські маєтки, таким чином, відставали у відновленні свого господарського потенціалу, що проявилось і в їх структурі на 1620 р.

Загальні середні показники на село за цілою низкою ознак замкових та посесорських сіл всіх чотирьох волостей близькі за значеннями (кількість дворич, городників, млинові кола, корчми тощо), але по більшості ознак перші були крупнішими (селянські господарства – вдвоє, підсусідки – вчетверо, городники – в півтора рази, слуги – ввосьмеро, бояри – вчетверо, лісники – майже вдвоє); стосовно останніх трьох ознак жодних питань не виникає, то три перші прямо свідчать про особливості, як кількісні, так і якісні. Посесорські маєтки випереджали замкові за кількістю пусток, убогих, новиків (дві останні категорії в замкових селах були взагалі відсутні, а перша поступалася несуттєво). Відображаючи кількісні параметри обох категорій маєтків, ці дані лише вказують на ті ознаки, які структурно могли відрізнити їх.

Кореляційна матриця замкових сіл не містить в своєму складі сильних зв'язків, що свідчить про неповне відновлення їх структури. Не беручи до уваги обов'язково вищої кореляції між селянськими господарствами та кількістю їх землі, можна побачити, що ядром структури в цьому випадку можна вважати підсусідків (середні зв'язки з селянськими господарствами та млинами і близький до середніх зв'язок з пустками). Структура посесорських маєтків виглядає аморфною, несформованою/невідновленою. Між окремими їх елементами наявні сильні та близькі до них зв'язки (господарства – корчми, городники – лісники, убогі – пустки, лісники – селянські волоки), але чіткого господарського стержня тут не видно. Він тут намічається навколо городників. Очевидно, що після його більш-менш повного сформування ядро структури не може не змінитися, якщо, звичайно, нові чинники не перешкоджають нормальному функціонуванню соціальних та економічних структур.

Описання Базалійської, Красилівської, Старокостянтинівської та Шульжинської волостей було проведено в березні 1615 р., одразу після татарського нападу, який відбувся в лютому. Сильно постраждала від нього й південно-східна Волинь, оскільки кіш було розташовано під Шульжинцями [45, 18]. Відтак, від структури цих маєтностей можна очікувати подібності до Остропільської, Лабунської та Полонської волостей. Правда, час, який пройшов від нападу до створення відповідних інвентарів, був в обох випадках різним.

Замкові маєтки Старокостянтинівщини характеризувалися наявністю помітної кількості сильних зв'язків. Найтісніше були пов'язані новики та фільваркова обслуга. Остання на такому ж рівні корелювала з лісниками (в регіоні це – побережники), які, в свою чергу, з третьою за силою величиною були пов'язані з новиками. Ці, господарча та службові, категорії можна вважати ядром структури замкових сіл. На рівні середніх за силою зв'язків вони пов'язувалися з боярами (обслуга та новики). Найтісніший на середньому рівні зв'язок існував між селянськими господарствами та підсусідками. Таким чином, практично всі господарські елементи замкових сіл – як фільваркові, так і селянські – входили до ядра їх структури, до якого на рівні близьких до середніх зв'язків приєднувалися такі категорії, як священники, корчми, слуги та ін.

Структура шляхетських сіл виглядає розмитою, з практично відсутніми сильними та середніми за силою зв'язками. Так, єдина сильна кореляція існує між городниками та боярами, які суттєво більше з жодною ознакою не пов'язані. Близький до тісних зв'язок поєднує селян та підсусідків, а середній за силою – селян зі священниками. Така ключова з точки зору умов та ситуації в регіоні, як новики, взагалі з жодною з груп населення не пов'язана.

Отже, в структурі латифундій існували не тільки кількісні, але й якісні відмінності між різними категоріями маєтків. Виділення перших можливе й на основі прямої джерельної інформації. Другі ж виявляються на рівні взаємозв'язків між показниками-ознаками досліджуваних об'єктів і, таким чином, спираються на виявлення прихованої (структурної за характером) інформації джерел. Типологічне вивчення латифундій Волині обов'язково повинно враховувати наявність в їх складі відмінних організаційно та структурно замкових та посесорських маєтків. Зроблені в цій статті висновки відображають тенденції, суттєві риси сукупностей об'єктів. Насправді, звичайно, серед замкових були маєтки, які структурно та типологічно відповідали характеристикам посесорських і навпаки. Проведені і представлені в таблицях трансформації первинних джерельних свідчень можуть бути проаналізовані більш ґрунтовно, ніж у цій статті і стати основою реалізації нових підходів до вивчення організації латифундій. Характеристика структури латифундій може розглядатися також і як свідчення господарської політики власників латифундій.

Джерела та література

1. Атаманенко В. Б. Інвентарні описи Межиріччя XVII століття / В. Б. Атаманенко // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002.
2. Атаманенко В. Б. Описи Острозщини кінця XVI – початку XVII ст. як історичне джерело / В. Б. Атаманенко // Наукові записки: Серія “Історичні науки”. – Острог, 2004. – Вип. 4.
3. Атаманенко В. Б. Острозька волость у кінці XVI – першій половині XVII ст. / В. Б. Атаманенко // Осягнення історії. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 137-144.
4. Атаманенко В. Б. Південноволинські маєтності Я. Острозького у першій чверті XVII ст. / В. Б. Атаманенко // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2002. – Т. 8. – Ч. 1. – С. 21-34.
5. Атаманенко В. Б. Селянський рух на Волині в кінці XVI ст.: Спроба статистичного аналізу / В. Б. Атаманенко // Під знаком Клію: На пошану Олени Апанович. – Дніпропетровськ, 1995.
6. Баранович А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. / А. И. Баранович. – М., 1955.
7. Баранович О. З історії заселення Південної Волині: Спостереження над колонізацією і економічним життям волинського пограниччя XVI-XVII вв. / О. Баранович // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 11-19.
8. Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воеводство / О. І. Баранович. – К., 1930.
9. Баранович О. І. Нариси магнатського господарства на півдні Волині / О. І. Баранович // Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві. – К., 1926. – Т. 1. – С. 64.
10. Берковський В. Інвентарі Подільських та Степанських маєтностей князя Януса Острозького від 1614 – 1615 рр. / В. Берковський // Матеріали VII-IX Острозької конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. 1996-1998 роки. – Остріг, 2000.
11. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / [Укл. І. Ворончук]. – К.; Старокостянтинів, 2001.
12. Ворончук І. О. Селянство Острозької волості за інвентарем 1621 р. / І. О. Ворончук // Острогiana в Україні і Європі: Матеріали Міжнародного наукового симпозиуму. – Старокостянтинів, 2001. – С. 257-268.
13. Елисеєва И. И. Статистические методы измерения связей / И. И. Елисеєва. – Л., 1982.
14. Ковальский Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник / Н. П. Ковальский // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вип. 2. – С. 113-137.

15. Ковальский Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века: Структура источниковой базы / Н. П. Ковальский. – Днепропетровск, 1982. – С. 71-75.
16. Ковальский Н. П. Острожский инвентарь 1654 г. / Н. П. Ковальский // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв. – Днепропетровск, 1990. – С. 32-40.
17. Количественные методы в исторических исследованиях. – М., 1984.
18. Кулаковський П. М. Остріг і Острозька волость XVI – XVII ст. в документах Литовської та Руської (Волинської) метрик / П. М. Кулаковський // Матеріали VI-ої Острізької науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя” (1995 р.). – Остріг, 1996. – С. 117-119.
19. Луц В. Інвентарні описи Дерманського монастиря XVI – XVII століття в науковому доробку Володимира Вуйцика / В. Луц // Волинська ікона: Дослідження та реставрація. – Луцьк, 2003. – С. 167-168.
20. Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 91 „Радзимінські”. – № 181/VI,4. – Ч. 5.
21. Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 91 „Радзимінські”. – № 39/I-1.
22. Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие) / В. А. Маркина. – К., 1961.
23. Матеріали до історії Острозької Академії (1576 – 1636): Бібліографічний довідник. – К., 1990.
24. Милов Л. В., Булгаков М. Б., Гарскова И. М. Тенденции аграрного развития России первой половины XVII столетия: Историография, компьютер и методы исследования / Л. В. Милов, М. Б. Булгаков, И. М. Гарскова. – М., 1986.
25. Миронов Б. Н. История в цифрах: Математика в исторических исследованиях – Л., 1991.
26. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389”Литовская метрика”. – Оп. 1. – Ед. хр. 29.
27. Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р.: Варіант мікроісторичного прочитання / Н. Старченко // Соціум. – 2003. – Вип. 3.
28. Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості / І. Тесленко // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 108-109.
29. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 223 Колекція “Серія Б”.
30. ЦДІАУК. – Ф. 25 “Луцький гродський суд”. – Оп. 1. – Од. зб. 67.
31. ЦДІАУК. – Ф. 25 “Луцький гродський суд”. – Оп. 1. – Од. зб. 131.
32. ЦДІАУК. – Ф. 25 “Луцький гродський суд”. – Оп. 1. – Од. зб. 45.

33. ЦДАУК. – Ф. 44 “Вінницький гродський суд”. – Оп. 1. – Од. зб. 2.
34. Яковенко Н. М. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. / Н. М. Яковенко // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 79-99.
35. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця до середини ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. М. Яковенко. – К., 1993.
36. Anusik Z. Struktura społeczna szlachty braclawskiej w świetle taryfy podymnego z 1629 roku / Z. Anusik // Przegląd historyczny (Warszawa). – 1985. – T. LXXVI. – Zesz. 2.
37. Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Zamoyskich. – № 2672.
38. Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Zamoyskich. – № 2594.
39. Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi. – № 495. – Teka 22.
40. Archiwum państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – № 65.
41. Archiwum państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – № 125.
42. Archiwum państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków – № 64/12, 13, 14, 15, 17, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33.
43. Awgustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640): Mechanizm patronatu / U. Awgustyniak. – Warszawa, 2001.
44. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. – Dział rękopisów. – №3669/II.
45. Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich w latach 1600-1647, [w:]. Studia i materiały do historii wojskowości / M. Horn. – Warszawa, 1962. – T. VIII. – Cz. 1.
46. Giejsztorowa I. Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII wieku / I. Giejsztorowa // Kwartalnik historii kultury materialnej. – 1962. – R. X. – № 3-4. – S. 575-593.
47. Górska K. Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku / K. Górska // Studia źródłoznawcze. – 1957. – № 1. – S. 185-189.
48. Inwentarz dóbr duchownych Ostrogskich z roku 1571 // Muzeum Konstantego Świdzińskiego. – Warszawa, 1876. – T. 2. – S. 198-202.
49. Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę. 1569 – 1648 / H. Litwin. – Warszawa, 2000. – S. 25-51.
50. Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. 2.
51. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – T. XIX.
52. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – T. XII.

Олег Дячок (Дніпропетровськ)

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МИТНИХ ВІДНОСИН В ДОБУ КН. ВАСИЛЯ-КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО

Перші роки життя кн. Василя-Костянтина Острозького (1527 – 1608) ознаменувалися такою важливою подією в житті Великого князівства Литовського, як прийняття Першого Литовського статуту 1529 р. За його життя були прийняті Другий і Третій статuti 1566 і 1588 рр. Ці кодекси поряд з іншими суспільними відносинами певною мірою врегулювали і митні відносини.

Стаття 21 розділу 1 Першого Литовського статуту забороняла під страхом конфіскації маєтку *“новых мыт вымышляти ани вставляти ни на дорогах, ани на местех, ани на мостех, и на греблех, и на водах, ани на торгох в именах своих, кром которые были з стародавна вставлены”* і на які були відповідні великокнязівські грамоти [17, 39]. Встановлення приватних мит було заборонено ще в період формування ВКЛ, а з ліквідацією удільної системи великокнязівське право на встановлення мит було поширене на всю територію держави, що знайшло відображення у вказаній статті Першого Литовського статуту. Таким чином, право на встановлення мит належало виключно верховній владі й мотивувалось певною потребою [5, 402-403].

У стягненні мит велике застосування мав вироблений впродовж століть звичай. Порядок стягнення і особливо розмір мит на кожній митниці встановлювався місцевим звичаєм, який залежав від найрізноманітніших умов [5, 400, 531]. Тому традиційно великі князі литовські підтверджували привілеї своїх попередників, включаючи положення про сплату мита. Зокрема, у ст. 13 Волинського привілею 1501 р. і в ст. 38 Київського привілею 1507 р. господар підтверджував, що мита мають сплачуватися, як раніше, і забороняв введення нових його видів [2, 181-182; 3, 89].

Можливо поява зазначеної статті Першого Литовського статуту була обумовлена зверненнями з місць до великого князя. Зо-

крема, 1 вересня 1529 р. Жигимонт Старий надав привілей “всім обывателемъ шляхте земли Киевское на права и вольности ихъ”. У ньому зазначено: “Такъ же просили насъ князи и панове, и земляне Киевъские, ижъ новины вводили владники наши, воеводы Киевъские <...> и тежъ о мыта новые, где здавѣна не бывали, а ново уставленые; – и били намъ чоломъ, абыхъмо имъ тые новины отъложили. <...> А о мыта новые такъ уставляемъ: где бы здавѣна не бывали за предковъ нашихъ <...> тутъ и теперъ не потребъ воеводамъ нашимъ мытъ новыхъ уставляти, нижьли старые звичьные мыта мають браны быти по давѣному” [11, 379; 22, 190].

Однак є підстави думати, що після набуття Першим статутом чинності вказаної норми дотримувались далеко не завжди. Зокрема, це видно з “отказів” (відповідей), які 21 грудня 1565 р. Жигимонт Август дав на “прозби” “княжат, панят, маршалків, земських урядників, хоружих і всієї шляхти Великого Князівства Литовського”, представлені на Віленський сейм. На тридцять восьме прохання, щоб на ріках не видумували й не стягували “*мытъ некоторых не повинныхъ*”, він відповів, що мито має стягуватись, як описано в “статуті земському” [15, стлб. 375]. М.С. Грушевський підкреслював, що, не дивлячись на скасування незаконно встановлених мит, вони знову з’являлися в значній кількості. Тому під час ревізії волинських замків у 1545 р. ревізорам було доручено навести лад у цьому питанні. Показовим є факт визнання ревізорами того, що аж в сорока пунктах мито стягувалось протизаконно [4, 76].

Зростання ролі міжнародної торгівлі, попиту на європейському ринку товарів зі сходу континенту спричиняли боротьбу шляхти ВКЛ за митні пільги, які, зрештою, приносили б їй додаткові прибутки. Шляхта “добивалась зміни економічної політики свого уряду й прагнула конкурувати з господарем у вивозі хліба за кордон”. Також шляхта протестувала проти лісової монополії і відстоювала для себе свободу безмитного експорту лісових продуктів [14, 52-53]. На думку В.І. Пічети, митна політика уряду викликала серед шляхти певне хвилювання. “Збільшення кількості господарських мит в приватновласницьких мастках зачіпало майнові інтереси власників. Тому землевласники, користуючись тим, що великі вальні сейми збирались досить часто, і держава відчувала серйозні матеріальні та зовнішні труднощі, стали висувати господареві вимоги про припинення подальших встановлень нових мит” [14, 75-76].

На Берестейський сейм 1544 р. “княжата, панята і все рицарство” ВКЛ подали „просьбу”, в дванадцятому артикулі (статті) якої висловлювали побажання, “*абы мита и коморы его королевской милости*” не встановлювались по їх маєтках, оскільки із-за них вони зазнають “*великое утиснение*”. Однак отримали категоричну відмову: великий князь велів відповісти, що не розуміє, якої шкоди чи утисків можуть завдавати комори, котрі “*уставены ку размноженью скаръбу и пожитковъ его милости господарскихъ*”. Він порадив персонально подавати на його ім’я скарги у випадку, якщо хто зазнає кривди від названих комор [15, стлб.119].

Одночасно з цим шляхта, поряд з князями та панами, й сама вдавалась до стягнення невстановленого мита з купців у своїх маєтках. Особливо довгою була боротьба луцьких міщан за свої привілеї. Це яскраво засвідчує вирок урядових ревізорів за скаргою луцьких та володимирських міщан від 15 червня 1545 р. У процесі розгляду справи міщани показали, що, всупереч судовому листу Казимира та дозволеному листу Олександра, багато шляхтичів Луцького та Володимирського повітів незаконно стягували мито на території власних землеволодінь. Ревізори встановили: “*Всѣхъ тыхъ мѣсть, где мито берутъ, пятдесят и семь, окром гѣдѣрских и ииших мытъ головнешихъ*” [20, 67; 10, 163]. (Однак, з контексту незрозуміло, чи у всіх п’ятдесяти семи мито стягувалось незаконно). Князі, пани та зем’яни відповіли, що стягують мита за дозволом та привілеями попередніх господарів і теперішнього, але надати документи ревізорам відмовилися. Майже одночасно (ревізія Кременецького замку датована 21 липня 1545 р.) була розглянута скарга тутешніх міщан про незаконне стягнення мита на ярмарках і торгах у приватних містечках Кременецького та Луцького повітів [5, 515-516; 20, 64-71; 4, 76]. Безперечно, вказані дії князів, панів та шляхти були прямим порушенням ст. 21 розділу 1 Першого Литовського статуту.

М.К. Любавський писав, що питання “поправки статуту”, результатом якої мало стати юридичне закріплення здобутих шляхтою соціально-політичних позицій та отримання можливості завжди бути на сторожі своїх прав та вольностей, було предметом прохань на кожному з сеймів, що збирались до Лівонської війни. Для цього на Берестейському сеймі 1544 р. навіть була ухвалена постанова про призначення спеціальної комісії з десяти чоловік. Вчений підкреслював, що шляхта добивалась виправлення статуту у власних інтересах. Не очікуючи завершення цього процесу, вона

виступила з низкою клопотань, спрямованих на розширення власних станових і політичних прав, котрі повинні були впливати й на виправлення статуту саме у такому напрямку. Передусім дослідник відзначив клопотання, в яких йшлося про матеріальні інтереси шляхти [13, 517-520; 12, 216].

На сеймі 1547 р. було ухвалено рішення про запровадження державної монополії на експорт лісових товарів та встановлення державних комор на кшталт воскових. Пани-рада, княжата, панята, хоруговні, хоружі та рицарство-шляхта, котрі брали участь в його роботі, стверджували: піддані князівства, які виробляють лісові товари в своїх пущах та відпускають їх за кордон або здають в оренду пруським, лівонським й своїм купцям та євреям, постійно зазнають обману з їх боку і, як наслідок, отримують невеликий дохід і лише опустошають пущі. Тому вони віддають перевагу, щоб за їх рахунок наживався господарський скарб, а не купці. Було запропоновано заснувати на кордонах комори та склади, де б особливі справці приймали лісові товари за визначеною ціною, а потім вже продавали їх за кордон. Як зауважив М.К. Любавський, стани пропонували господареві монополізувати відпуск лісових товарів з князівства в руках скарбниці, й таким чином забезпечити прибуткову їх реалізацію на іноземних ринках як для скарбниці, так і для виробників. Ця пропозиція була підтримана й вирішено встановити комори та склади в Ковні, Бересті, Дрисі та Салатах. Також були розроблені детальні правила здавання лісових товарів скарбниці та ціни, за якими вони мали прийматись. Але уже на наступному сеймі стани повели боротьбу проти цієї монополії, намагаючись вільного експорту лісових товарів з власних маєтків. Уряд погодився на вільний пропуск “тих товарів, які шляхтич робить в своїх власних лісах”, власним накладом і без спільників та сам експортує. Але насправді це виконано не було, тому на сеймі 1554 р. шляхта знов поставила те ж саме питання. Згодом державну монополію на експорт лісових товарів було скасовано [4, 188-189; 13, 541-542; 5, 324-325; 6, 215-216].

М. С. Грушевський підкреслював, що конституція 1496 р. підтвердила право польської шляхти експортувати без сплати мита продукцію власного виробництва та імпортувати товари для власного споживання. Були запровадженні жорсткіші покарання для тих митників, які захотіли б стягувати мито з шляхтичів. З середини XVI ст. заходи в цьому напрямку розпочала шляхта ВКЛ [4, 78-79]. Але можна не погодитись з тим, що “перед повела волинська шлях-

та". Безперечно, вона була досить активною. Переконливішим виглядає твердження М.К. Любавський, що найпомітніша роль у порушенні різноманітних клопотань належала підляській шляхті, яка проживаючи у ВКЛ "під польським правом", настійливо прагнула до подолання будь-яких відмінностей між власним становищем та становищем польської шляхти, до зрівняння з останньою в правах та обов'язках. І в цьому вона була прикладом для решти шляхтичів. Саме через підляську шляхту у князівстві поширювались ідеали польського шляхетського ладу [13, 520; 11, 221].

На Віленський сейм 1551 р. шляхта ВКЛ подала "просьбы", низка артикулів яких стосувалася нового врегулювання митних відносин. У десятому артикулі висловлювалось прохання, щоб купувати товари за кордоном і торгувати склом було дозволено всім, а не тільки окремим особам, однак задоволене воно не було. Так само було відмовлено в проханнях, сформульованих в п'ятнадцятому та шістнадцятому артикулах (про невстановлення митних комор в шляхетських маєтках, де їх не було раніше, та про завідування митними коморами лише місцевими шляхтичами, а не чужоземцями). У сімнадцятому артикулі шляхта висловлювала прохання, щоб було дозволено лісові товари з їх маєтків вільно пропускати за кордон, а від експортованого збіжжя з шляхетських гумен, щоб не стягували мито. Жигимонт Август на це дав "отказ" наступного змісту: шляхтичам дозволялось експортувати лісові товари після вчинення присяги "*через служебника своего, человека доброго, веры годного, на коморахъ складовыхъ*" про те, що вони самостійно виготовили їх і самостійно сплавляють ріками, а також сплати мита "*водле давнього обычаю*". Ті ж, хто виробляли зазначені товари в складчину чи займались перепродажем, повинні були складати їх на означених коморах, де мали отримати плату за них згідно з ухвалою минулого віленського вального сейму. Щодо безмитного експорту збіжжя остаточного рішення не було прийнято – великий князь хотів краще з'ясувати дане питання, а потім дати "отказ" [15, стлб. 173-175; 5, 372].

На Віленський сейм 1551 р. була представлена чолобитна, або "Прозьбы земли Волынской", яка складалася з п'яти артикулів. У першому містилося прохання, "*абы на имен[ь]ях князьскихъ и паньскихъ и землян[скихъ] мытники его королевьскей милости и сторожы коморъ мытныхъ не лежали*". М.К. Любавський, відзначаючи, що це те саме прохання, що подавалось від імені всіх учасників Берестейського сейму 1544 р. та того ж таки Віленського

сейму 1551 р., висловив думку, що можливо на його включенні до списку загальних прохань наполягли саме волинські землевласники, які привезли його з собою серед інших земських клопотань [13, 563]. Відповідь господаря була такою ж, як і на вказані “просьби” того ж змісту: залишити все, як було раніше, бо за відсутності митних комор в маєтках *“многія купъцы, оминаючи мыта головные, дорогами незвыклыми проеждчали, а въ томъ бы его королевская милость много въ пожитъкохъ своихъ шкодовати мусяль”*. Тому митні сторожі лише пильнують, щоб ніхто не уникав сплати мита й жодним чином не завдають шкоди шляхетським маєткам. Якщо ж подібне трапиться, господар обіцяв після надання слушних доказів не лише відшкодування за рахунок винного збитків, але й його покарання [15, стлб. 208-209].

Зрозуміло, знайшло підтримку у великого князя прохання, викладене в другому артикулі: *“абы купъцы съ куплями своими иными новыми дорогами не ходили, одно старыми звыклыми гостинъцы”* [15, стлб. 209], – яке повністю співпадало з його власними побажаннями та інтересами господарського скарбу. Тому він наказав *“тыхъ новыхъ дорогъ купъцомъ боронити”*. На думку М.К. Любавського, це прохання походило від крупних землевласників, які мали на гостинцях свої митні комори або “вільні корчми”, а тому зміна напрямку товарного руху загрожувала їм зменшенням прибутковості маєтків [13, 563].

У третьому артикулі волинська шляхта пропонувала заборонити стягувати мито *“з речей властных князских и панских и землянских”*. Щодо нього великий князь литовський Жигимонт Август дав “отказ”, щоб мито не стягували з тих товарів, з яких не стягували й раніше, *“але, отъ которыхъ перъвей передъ тымъ будетъ брано, того и теперь его королевска[я] м[и]л[ос]ть отъпуститити не хочетъ”* [15, стлб. 209-210]. (Саме це прохання, яке не висувалось на сеймах представниками інших земель, дало підставу М. С. Грушевському стверджувати, що волинська шляхта “повела перед” в змаганнях за митні пільги [4, 79]. Зазначена точка зору відомого історика відтворена і в деяких сучасних роботах [16, 166-167; 7, 89]).

Після 1551 р. питання про невстановлення господарських митниць в приватних маєтках уже не піднімалось. Але документи свідчать, що через півтора десятка років ситуація суттєво змінилася. Зокрема, 5 лютого 1567 р. господарський дворянин Мартин Кобильський повідомив наступне: з монаршим листом до всіх княжат, панів духовних та світських, обивателів Волинської землі про

встановлення в маєтках комор і прикоморків для стягнення нового мита, згідно з постановою Берестейського сейму 1566 р., 21 грудня 1566 р. був ознайомлений кн. Василь-Костянтин Острозький. Однак він заявив, що не допустить встановлення в Костянтиніві та в інших маєтках, комор і прикоморків, поки особисто не побачиться з його королівською милістю [20, 120-121].

На віленський сейм 1554 р. волинська шляхта подала “Прозьбы”, які вже містили дванадцять артикулів. У десятому вона просила великого князя дозволити безмитний вивіз до Гданська жита, ярини, попелу та інших лісових товарів. Великий князь “відказав” залишити все по старому. В останньому артикулі йшлося про звільнення підданих волинських шляхтичів від сплати мита при торгівлі хлібом всередині Волині. Наслідком розгляду цього питання був привілей про звільнення від сплати мита волинських купців, які возили хліб на продаж до Луцька, Володимира і Торчина [15, стлб. 267; 9, 33].

Шляхта подавала прохання щодо надання митних пільг практично на кожний сейм. Врешті це дало свої результати. М. К. Любавський відзначав, що виконання всіх її бажань повинен був дати новий статут, куди шляхта просила вписати й старі привілеї, й нові права та вольності. Але здійснення шляхетських програм вимагало значних жертв від господаря та правлячої аристократії. Тому їх виконання відтерміновувалось під різними приводами й відмовками. Але Лівонська війна, яка розпочалася, змусила господаря й панів-раду постійно звертатися до шляхти за матеріальною та моральною підтримкою, а отже, бути й більш поступливими. Відтак шляхта отримала задоволення всіх своїх головних прохань [5, 525; 11, 259]. Очевидно, Жигимонт Август був змушений рахуватися з вимогами шляхти ВКЛ, пам’ятаючи що його непоступливість як польського короля щодо вимог коронної шляхти, представлених на сейм 1558 – 1559 рр., призвела до відмови схвалити збір податків, необхідних для ведення війни [8, 117].

У 1559 р. великий князь дав “отказ” на чергову “просьбу”, в якому дозволив “княжатам, панятам і всій шляхті” ВКЛ експортувати без сплати мита лісові товари власного виробництва і з власних маєтків, а також вирощене, а не куплене збіжжя й худобу. Умовою була присяга пана або його слуги на першій коморі, що товар вироблений або вирощений у власному господарстві [15, стлб. 271-272]. Аналогічну відповідь Жигимонт Август дав й на п’ятнадцяту “прозбу” “Жемойтської землі” про безмитне експор-

тування вирощеного у власних маєтках збіжжя та худоби. З імпортованих же товарів, крім зброї та коней, мито мали сплачувати [15, стлб. 285]. (О. Ф. Сидоренко помилково стверджувала, що після сейму 1569 р. „від мита було звільнено усі товари, вироблені у панському господарстві [16, 167]).

Привілеї на безмитне перевезення товарів надавалися як цілим станам або мешканцям окремих міст (що було пов'язано з певними катаклізмами), так і окремим особам. За підтвердним привілеєм Жигимонта Старого від 7 серпня 1527 р., піддані кн. Костянтина Острозького і його законних спадкоємців “віднині і навіки віків” звільнялись “від усіх мит і всілякого податку з солі” [20, 53-55]. А за безмитним листом Жигимонта Августа від 28 серпня 1560 р. кн. Василь-Костянтин Острозький отримав право на вивезення до Гданська ста лаштів попелу без сплати мита [20, 88].

Згадані пільги в комплексному вигляді були підтверджені у вісімнадцятому артикулі відповідей великого князя Жигимонта Августа на прохання й заяви “княжат, панят і всього рицарства” ВКЛ, представлені на Віленський сейм 1563 р. (хоча й не в тому обсязі, як бажала шляхта). Духівництво та шляхтичі хотіли отримати підтвердження, що в портах без сплати мита будуть пропускати збіжжя та лісові товари власного виробництва, що з них не будуть стягувати господарського, гребельного та войського мита й не будуть брати поквитного. У відповіді великий князь підтвердив, що мито й гребельне з цих товарів не повинно стягуватись (гребельне стягувалось приватними власниками за пропуск суден через греблі та загородки біля млинів). Однак не задовольнив прохання стосовно войського мита. Поквитне ж мало стягуватись в розмірі чотири польські гроші від кожного судна з товаром [15, стлб. 334-335].

Проте менш, ніж через два місяці, в серпні 1563 р., до урядників (під загрозою втрати посади) та митників (під загрозою смертної кари) Жемойтської землі, Вільна, Ковна, Підляшшя, Вінниці та Брацлава були розіслані листи великого князя із заборонаю пропускати за кордон продукти [15, стлб. 334-335]. У різних державах такі заборони були спричинені станом війни. А ВКЛ якраз вела боротьбу з Московською державою, причому складалась вона не досить вдало для Литви. Однак зразу ж “князі, панове і зем'янишляхта” почали надсилати на ім'я великого князя прохання дозволити вивозити до Гданська та Кролевця “*жито... съ пашень своихъ властныхъ*”. Приблизно через три тижні до Жемойтської землі, на Підляшшя та Волинь були розіслані нові листи, які дозволяли екс-

порт збіжжя, вирощеного у власних маєтках, але забороняли вивозити худобу та куплений хліб [15, стлб.723-725].

Цікаво, що в рішенні („рецесі”), прийнятому на коронному сеймі у Варшаві 1564 р., який розглядав питання про унію з Литвою, в двадцять третьому артикулі, зазначено: “*Naprzod: Aby tak w Polsce iako u w Litwie <...> iżby żadnego cla u myta nie brano napotom wiecznych czacow, od duchownych u od swieckich ludzi szlacheckiego stanu, u od poddanych, od rzeczy którychkolwiek własney roboty u wychowania*” [23, 32]. (Цлом називалось мито, яке сплачувалось на кордоні, а митом – внутрішнє, державне і приватне [4, 75]). Але на той час у ВКЛ від сплати мита при експорті звільнялись лише зазначенні товари, а не всі, вироблені у шляхетських маєтках.

З іншого боку, шляхта інколи зловживала наданим їй правом, вступаючи в оборудки з купцями та проводячи їх товари через митниці під виглядом своїх власних, на що скаржились митники в 1565 р. Тому господар постановив, щоб присягу про походження експортованих товарів складав сам шляхтич. Якщо ж шляхетську присягу складала особа, яка не мала на те права, то їй загрожувала сувора відповідальність. Листи на провезення хліба та лісу, вироблених у власних маєтках, шляхтичі брали у земського підскарбія. Якщо не виконувалась якась із умов, то митники затримували товар [5, 557]. Але, очевидно, вимога щодо особистої присяги шляхти діяла недовго.

Численні звернення шляхти до великого князя завершилися успіхом. До Другого Литовського статуту 1566 р. була внесена нова за змістом стаття (№ 26 розділу I) про звільнення шляхти від сплати мита при експорті збіжжя з власних гумен та лісових товарів. Про джерело походження товарів, що вивозились, на головних коморах (митах) мали присягнути їх власники або послані ними гідні довіри слуги. Належало лише сплачувати мито від підвод, які перевозили зерно на продаж, на мостах “старожитних”, згідно зі стародавнім звичаєм [18, 63-64]. На коморах була запроваджена складна процедура розслідування, чи товар дійсно належить шляхтичу [5, 526].

Із змінами, спрямованими на вдосконалення митних процедур, зазначена стаття під № 30 була повторена в Третньому Литовському статуті 1588 р. Вона звільняла шляхтичів від сплати мита й мостового, якщо вони провозили зерно чи інші товари, виготовлені в їх власному господарстві. Якщо ж товари були придбані, то мито

стягувалось. Власник товару або його довірена особа мали присягнути перед посадовими особами про його походження, а наступні на шляху слідування митниці мали пропускати товар за квитанцією, виданою першою митницею. Не повинно було стягуватись мито з шляхти й при перевезенні речей для власного вжитку. Врешті в цій статті затверджувався й текст присяги [19, 30-31].

Після інкорпорації українських земель до Корони, що відбулася після Люблінської унії, митні відносини регулювалися польськими нормативно-правовими актами. Звернемо увагу на окремі їх положення.

Постанови Пьотрковського сейму 1565 р. покладали на купців такі обов'язки:

– кожен купець, прибувши до міста, що мало складське право, був зобов'язаний виїхати з нього не раніше, ніж продасть свій товар (цілком чи частково – залежало від складського привілею цього міста);

– усім купцям-іноземцям заборонялося продавати товари одне одному, а лише міщанам та купцям цього міста; виняток становили лише ярмаркові дні;

– під страхом конфіскації товару та сплати значного штрафу заборонялося оминати складські міста; до останніх необхідно було рухатися дорогами “старими й звиклими”;

– заборонялося їздити дорогами “бічними” та “незвиклими” під карою особистого арешту та конфіскації товарів;

– з усіх конфіскованих у купців товарів одна половина мала йти райцям, а інша – на потреби міста;

– заборонялося об'їжджати “ad loca anteriora” міста чи містечка далі, ніж це дозволялося привілеєм даного населеного пункту;

– кожен купець, проїжджаючи з товарами через складське місто, був зобов'язаний у ньому зупинитися на час, визначений його складським привілеєм, після чого міг вільно їздити з ними по всьому Польському королівству, навіть якщо не розпродав товари, але тільки після сплати відповідного мита, інакше йому загрожувала конфіскація товару [1, 82].

У 1567 р. у Короні була ухвалена Пьотрковська конституція, чотирнадцятий титул якої заборонив євреям серед іншого справляти й мито, “*aby kupiectwa mieszczanom nie odeymowali*” [23, 68]. А в конституції, ухваленій об'єднаним Люблінським сеймом 11 серпня 1569 р., в десятому артикулі, зазначено, що “*celnicy, mytnice, żupnicy, maią być osiedli, chrześcijańskiey wiary, maiętni*” [23, 95].

До цього оренда митних зборів на Волині перебувала переважно в руках євреїв, хоча траплялись й винятки (Іван та Олехно Борзобагаті, Михайло Малинський, Василь Загоровський) [20, 73-75, 93-95; 5, 549].

У конституції вального сейму 1576 р. (артикул 18 розділу “O potrzebach Woitwodztwa Wołyńskiego”) зафіксовано: “... *pozwalamy, aby z nich nie brano myt, cel, mostowego, grobelnego, od ich własnych rzeczy, ktore nie na przekup, ale ku swey potrzebie będą jdracane, od czego ich **per praesentes** wolnych czynimy, tak iako insi obywatele Koronni są wolni...*” [23, 165].

Артикул 34 конституції вального Варшавського сейму 1578 р. зобов’язував ліквідувати всі незаконні ціла і мита. А артикул 47 забороняв коронним обивателям їздити до Угорщини за винами і кіньми, а купувати їх на спеціально облаштованих складах. У порушників мали конфіскувати товар. Недбалим старостам і цельникам загрожував штраф у 14 гривень [23, 186, 188].

Конституцією вального Варшавського сейму 1581 р. (артикул 5) приписувалось привести стягнення мита на Волині, Підляшші, Поділлі та Покутті до коронного законодавства. Артикул 6 стояв на сторожі шляхетських прав, забороняючи під загрозою штрафу в 100 гривень справляти ціло зі збіжжя, якщо шляхтич або його слуга склав присягу (про походження зерна). Шляхетські воли мали пропускатися через цельні комори без сплати цел і мит; порушникові загрожував такий самий штраф (артикул 54) [23, 206-207, 211-212].

Таким чином, у добу кн. Василя-Костянтина Острозького митні відносини регулювалися Литовськими статутами й рішеннями сеймів ВКЛ, а пізніше – Речі Посполитої. Передусім у них простежується тенденція до розширення митних привілеїв шляхетського стану і закріплення їх у нормативно-правових актах.

Джерела та література

1. Берковський В. Деякі аспекти розвитку системи правового регулювання торгових відносин на Волині у XVI – першій половині XVII ст.: митне та гостинне право / В. Берковський // Український історичний збірник. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 78-92.
2. Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту / Д. Ващук // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 177-194.
3. Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на

формування Першого Литовського Статуту / Д. Вашук // *Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys* / [Sudarė Irena Valikonitė ir Lirija Steponavičienė]. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005. – P. 84-98.

4. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – Т. VI. – К., 1995. – Т. VI.

5. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах / М. Довнар-Запольский. – К., 1901. – Т. I.

6. Дячок О. Регулювання митних відносин в Першому Литовському Статуті та боротьба шляхти за митні пільги / О. Дячок // *Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys* / [Sudarė Irena Valikonitė ir Lirija Steponavičienė]. – Vilnius, 2005. – P. 208-225.

7. Жеребцова Л. Митна система Великого князівства Литовського та Речі Посполитої XIV – першої половини XVII ст. / Л. Жеребцова // Митна політика в Україні. Історичні та правові аспекти проблеми: 36. наук. праць пам'яті професора Йосипа Леонідовича Рисіча. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 86-92.

8. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів, 2002.

9. Ковальський Н. П. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII в. / Н. П. Ковальский. – Днепропетровск, 1978. – Ч. 2.

10. Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / [Підготував Володимир Кравченко]. – К., 2005.

11. Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно: С приложением текста хартий, выданных великому княжеству Литовскому и его областям / М. К. Любавский. – Изд. 2-е. – М., 1915.

12. Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М. Любавский. – М., 1910.

13. Любавский М. Литовско-Русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства / М. Любавский. – М., 1900.

14. Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве / В. И. Пичета. – М., 1958.

15. Русская Историческая Библиотека издаваемая Императорскою Археологическою Коммисиею. – Т. XXX. Литовская Метрика. Отделы первый–второй: Часть третья: Книги Публичных Дел. Том первый. – Юрьев, 1914.

16. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.) / О. Ф. Сидоренко. – К., 1992.

17. Статут Великого княжества Литовского 1529 года / [Под ред. академика АН Литовской ССР К. И. Яблонскиса]. – Минск, 1960.

18. Статут Велікага княства Літоўскага 1566 года / [Т. І. Доўнар, У. М. Сатолін, Я. А. Юхо]. – Мінск, 2003.

19. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 / [Пер. на бел. мову А. С. Шагун]. – Мінск, 2002.

20. Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / [Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко; Редкол. М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін]. – К., 1990.

21. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна) / Н. М. Яковенко. – Київ, 1993.

22. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1998. – Knyga 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25.

23. Volumina legum: Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego. – Petersburg, 1859. – Т. II.